

Rechtvaardigheid in een woningverduurzaming met mede-eigenaarschap

Een radicaaldemocratisch perspectief op de VvE verduurzaming

What the environmental movement needs more than anything else right now is to take a collective step back to rethink everything. We will never be able to turn things around as long as we understand our failures as essentially tactical, and make proposals that are essentially technical.

(Nordhaus & Shellenberger, 2021, p.1)

Masterthesis Burgerschap en Kwaliteit van Samenleven

Auteur: Maud Taborsky

Begeleider: Melissa Sebrechts

Tweede lezer: Margot Joris

7 juli 2023

Studentnummer: 1037382

Woordenaantal: 15108

Samenvatting

VvE's hebben te maken met problematiek rondom verduurzaming die nauwelijks van toepassing is op andere particuliere woningeigenaren. Voor bijna alle beslissingen met betrekking tot verduurzaming moet driekwart van de eigenaren vóór stemmen. Dit zorgt ervoor dat de verduurzaming stagneert of dat, wanneer er wel een besluit wordt genomen, de maandelijkse kosten stijgen en niet alle eigenaren deze kosten kunnen dragen. Dit roept vragen op omtrent rechtvaardigheid. In deze thesis wordt deze problematiek geanalyseerd aan de hand van de driedimensionale theorie van politiek filosoof Nancy Fraser en toegepast op een casestudy van een grote VvE in Amersfoort. Deze analyse leidt tot de conclusie dat binnen deze casestudy alle drie de dimensies van belang zijn om een rechtvaardige verduurzaming te bewerkstelligen. Dit komt doordat onrechtvaardigheden binnen de ene dimensie ook onrechtvaardigheden binnen de andere dimensies kunnen veroorzaken.

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
1. De Probleemstelling	5
1.1 Inleiding	5
1.2 Maatschappelijke relevantie	8
1.3 Wetenschappelijke relevantie	9
1.4 Doelstelling.....	10
1.5 Onderzoeksvragen.....	10
2. Theoretisch kader	11
2.1 Rechtvaardigheid als 'gelijkwaardige participatie'.....	11
2.2 Rechtvaardigheid door een driedimensionale bril.....	13
2.4 Verhoudingen tussen de dimensies	20
2.5 Conclusie.....	22
3. Methode	24
3.1 Design.....	24
3.2 Dataverzameling	25
3.3 Data-analyse	27
4. Een driedimensionale blik op de VvE-verduurzaming	28
4.1 Ongelijkheid tussen de eigenaren.....	28
4.2 Miskennis	33
4.3 Misrepresentatie	38
5. Conclusie	42
6. Discussie	44
7. Literatuur	48
8. Bijlage	52
8.1 Topicijst.....	52
8.2 Toestemmingsformulier	57

Voorwoord

Hoe kunnen we grote institutionele systemen in onze maatschappij die zo vanzelfsprekend zijn, anders worden ingericht? Welke vorm van samenleven respecteert de ruimte van de ander, de natuur, de dieren, alle verschillende culturen en vormen van leven, kortgezegd onze gehele aardbol?

Toen ik een klein meisje was, kon ik nog onbezonnen door het gras lopen, vrij, blij en zonder zorgen. Nu is alles niet zo onbezonnen als het lijkt; mijn voeten hebben impact op de plek waar ik loop. Maar welke impact wil ik precies maken? En hoe weet ik wat de 'juiste' impact is?

Deze vragen spelen al langere tijd door mijn hoofd. Eerst binnen mijn filmstudie aan de Hogeschool voor de Kunsten, waar ik afstudeerde met een documentaire (W)AARDE die deze zoektocht illustreerde. Maar mijn zoektocht was daarna nog niet voorbij; mijn vragen waren namelijk nog lang niet beantwoord. De master Burgerschap en Kwaliteit van Samenleven en in het bijzonder deze masterthesis hebben veel waardevolle inzichten in relatie tot dit vraagstuk geboden, maar hebben ook een hoop nieuwe vragen opgeleverd. Na het schrijven van deze thesis stopt mijn zoektocht nog lang niet. Maar na twee jaar peinzen achter mijn computer is het voor mij tijd om mijn idealen in de praktijk uit te dragen en een ander pad te bewandelen. Desalniettemin ben ik erg dankbaar voor alle nieuwe inzichten die ik in de afgelopen twee jaar heb mogen vergaren.

In het bijzonder wil ik Melissa Sebrechts bedanken. Haar begeleiding was van zulke hoge kwaliteit dat ik, ondanks dat ik het soms even niet zag zitten, altijd weer moed kreeg van haar feedback. Haar wijsheid heeft mij veel gegeven. Ook wil ik graag Menno Hurenkamp bedanken. Hij heeft mij geleerd dat het naast twijfel altijd goed is om ook stevig in je schoenen te staan en dat we alleen maar wijzer worden als we botsen.

Door deze reuring komt pas echt verandering.

1. De Probleemstelling

1.1 Inleiding

Op 23 december 2022 vraagt Hugo de Jonge in een brief aan de Tweede Kamer aandacht voor een versnelde verduurzaming van de Vereniging van Eigenaren (VvE).

Tot nu toe blijkt de woningverduurzaming in de praktijk complex te zijn; door ingewikkelde besluitvorming en hoge kosten (Dignum et al., 2021; Straver et al., 2020). Onduidelijkheden rondom de kosten en besluitvorming roepen vragen op omtrent rechtvaardigheid: Wat is een eerlijke verdeling van de lasten? Bij wie ligt de verantwoordelijkheid om deze te dragen? Deze onbeantwoorde vragen blijken in de praktijk grote struikelblokken te zijn bij de snelheid van het verduurzamen van woningen (Dignum et al., 2021).

Dat vragen rondom rechtvaardigheid van groot belang zijn bij het Nederlandse klimaatakkoord, heeft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR, 2023) onlangs bevestigd in het rapport *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid: over de verdeling van klimaatkosten*. Hierin benadrukt de WRR dat - naast doelmatigheid en rechtmatigheid - rechtvaardigheid een belangrijk onderdeel moet worden binnen het klimaatbeleid. Het blijkt namelijk dat wanneer beleid als onrechtvaardig wordt ervaren, projecten met betrekking tot dit beleid door burgers minder gemakkelijk geaccepteerd zullen worden (Pesch et al., 2017). Daarom is het belangrijk dat opvattingen rondom een rechtvaardige verdeling expliciet worden gemaakt en dat burgers worden meegenomen in het keuzeprocess (WRR, 2023).

Het WRR-rapport (2023) benadrukt dat er geen ‘gouden standaard’ voor rechtvaardigheid is, maar dat deze in samenwerking met alle belanghebbenden moet worden bepaald. Ook in het Klimaatakkoord (2019) wordt benadrukt dat alle belanghebbende burgers zeggenschap moeten hebben over de verduurzaming:

‘... de grootste uitdaging van deze transformatie is geen technische, financiële of bestuurlijke opgave, maar een sociale opgave. Dit gaat over mensen. "Daarom geven we hier samen vorm aan, met bewoners, huurders, eigenaren, corporaties, bouwers, installateurs, etc." (Klimaatakkoord, 2019, p.15)

Maar hoe uit dit ideaal zich in de praktijk? Wat betekent meedoen precies? Rondom drie dimensies formuleert de Amerikaanse filosoof, kritische theoreticus en feminist Nancy Fraser (2003; 2006) een raamwerk om de samenleving op een rechtvaardige wijze in te vullen. In haar theorie staat *participatory parity*, oftewel gelijkwaardige participatie, als normatieve kern centraal. Volgens Fraser (2003; 2006) kan het ideaal van gelijkwaardige participatie enkel worden bewerkstelligd als deze is geïntegreerd in de dimensies van herverdeling, erkenning en

vertegenwoordiging. Welk perspectief kan de driedimensionale theorie en de onderlinge verhoudingen bieden op de problematiek rondom de verduurzaming van VvE's, zowel voor beleid als de praktijk?

Volgens het Klimaatakkoord moeten alle woningen in 2050 verduurzaamd zijn (Rijksoverheid, 2019). Onderdeel van deze verduurzaming zijn VvE's, die in Nederland gezamenlijk 1,2 miljoen huur- en koopwoningen beheren (CBS, 2015). Deze VvE's worden opgericht om gezamenlijke onderdelen van bijvoorbeeld appartementencomplexen te beheren en te onderhouden, zoals daken (CBS, 2015). Als eigenaar van een appartement word je automatisch lid van de bijbehorende VvE (Rijksoverheid, 2023). Hoewel VvE's een specifieke Nederlandse juridische constructie kennen, is het concept van mede-eigenaarschap inmiddels wereldwijd verspreid (Tiellemans et al., 2022). Zo zijn er bijvoorbeeld het Engelse *commonhold* en de Amerikaanse *homeowner associations*.

VvE's hebben echter te maken met problematiek rondom verduurzaming die nauwelijks van toepassing is op andere particuliere woningeigenaren; voor bijna alle beslissingen met betrekking tot verduurzaming moet driekwart van de eigenaren vóór stemmen. Dit zorgt ervoor dat de verduurzaming stagneert of dat wanneer er wel een besluit wordt genomen, de maandelijkse kosten stijgen en niet alle eigenaren deze kosten kunnen dragen. Op dit moment blijkt namelijk dat veel huishoudens de kosten niet kunnen dragen (Dignum et al., 2021).

Volgens Verstappen et al. (2020) ligt de oorzaak van de stagnatie in verduurzaming bij VvE's in het Nederlandse appartementsrecht. In "Boek 5 BW van de toekomst" benadrukken Verstappen et al. dat dit recht niet meer geschikt is voor de huidige samenstellingen van VvE's. VvE's worden steeds complexer: woningen verschillen aanzienlijk in grootte, er zijn verschillende soorten woningen binnen een VvE (bijvoorbeeld garages, winkels en appartementen), VvE's worden steeds groter in omvang en maar liefst 48% van de VvE's bestaat uit gemengde complexen met zowel huur- als koopwoningen (CBS, 2015). Bijna de helft van de huurwoningen is eigendom van woningcorporaties of gemeentelijke woonbedrijven (CBS, 2016). De overige 52% behoort toe aan andere (particuliere) verhuurders en van 8% is de eigenaar onbekend (CBS, 2015).

Daarom werken juristen aan een vernieuwing van het huidige appartementsrecht (Verstappen et al., 2020). Volgens Verstappen et al. is het appartementsrecht destijds ontstaan als juridische ondersteuning voor eenvoudige appartementencomplexen, om de gemeenschappelijke belangen van eigenaren te beschermen. Er werd van uitgegaan dat de appartementen dezelfde

omvang zouden hebben en dat elke eigenaar slechts één appartement zou bezitten. Gelijkheid vormde daarom de basis van het appartementsrecht: eigenaren zouden gelijkheid in zowel bezit, kosten, schulden alsook stemrecht moeten hebben.

Echter, naast dat de samenstellingen binnen VvE's steeds complexer worden in termen van bezit en grootte, verschillen ook de bewoners steeds meer van elkaar. Door de globalisering wordt de samenleving steeds meer pluralistisch in samenstelling; zijn steeds meer verschillen tussen mensen op het gebied van culturele normen, waarden, afkomst, gender en sekse. De grote vraag van deze tijd is daarom hoe we, ondanks deze grote verschillen, toch met elkaar kunnen samenleven. Volgens politiek filosofen Fraser & Honneth (2003) is het door deze verandering in de samenleving onvermijdelijk geworden om erkenning te beschouwen als een dimensie van rechtvaardigheid. Volgens Fraser (2003) gaat deze dimensie over een gelijke kans op sociale waardering voor alle leden van de samenleving, ongeacht onderlinge verschillen.

In het huidige WRR-rapport (2023) blijkt de dimensie van erkenning echter onderbelicht. Hoewel het WRR kort vermeldt dat deze dimensie niet wordt behandeld, wordt er geen onderbouwing gegeven waarom dit niet wordt uitgewerkt. Het WRR richt zich voornamelijk op de dimensies van herverdelende rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Herverdelende rechtvaardigheid wordt in dit rapport beschreven als een eerlijke verdeling van de klimaatkosten. Met betrekking tot de eerdergenoemde complexe samenstellingen van VvE's zou de dimensie van erkenning echter wel van toegevoegde waarde kunnen zijn (Verstappen et al., 2020).

Naast de dimensie van erkenning, zou de definitie van Fraser (2003) met betrekking tot vertegenwoordiging ook een nieuw perspectief kunnen bieden. Deze dimensie is verbonden met de radicaaldemocratische opvatting van Fraser (2003) over rechtvaardigheid: zij stelt dat een maatschappij pas eerlijk is wanneer alle leden zichzelf ook als auteurs ervan beschouwen. Echter staat haar doelstelling in contrast met de huidige benadering binnen het WRR-rapport (2023). Het WRR benadert deze dimensie als procedurele rechtvaardigheid, waarbij belanghebbenden samen met betrokkenen bepalen hoe een rechtvaardige kostenverdeling eruit zou moeten zien. Het WRR stelt dat wanneer burgers een procedure als rechtvaardig beschouwen, de veranderingen die daaruit voortvloeien - ondanks mogelijke nadelige gevolgen - eerder worden geaccepteerd. Het doel binnen deze dimensie lijkt te zijn gericht op wat Hurenkamp & Tonkens (2020) beschrijven als het creëren van draagvlak voor beleid. Participatiedoelen die gericht zijn op het creëren van draagvlak zijn volgens Hurenkamp & Tonkens vaak niet te verenigen met het stimuleren van de macht en invloed van burgers. Ze stellen namelijk dat wanneer macht en invloed centraal staan bij participatie, het niet belangrijk

is dat burgers het beleid accepteren, maar dat ze juist de mogelijkheid moeten hebben om ertegen in te gaan. Het perspectief van Fraser op deze dimensie kan daarom in relatie tot participatie een nieuw perspectief bieden. Hoe zou het appartementsrecht en de voorgestelde verduurzaming eruitzien als de bewoners de huidige spelregels zouden bepalen?

1.2 Maatschappelijke relevantie

Rechtvaardigheid in relatie tot de VvE-woningverduurzaming is echter momenteel nog een onderbelicht onderwerp binnen het huidige overheidsbeleid. In pilotstudies omtrent de woningverduurzaming, uitgevoerd in opdracht van de overheid, blijven VvE's buiten beeld (Dignum et al., 2021; Klapwijk et al., 2021). Nederland kent 144 duizend VvE's die samen 1,2 miljoen huur- en koopwoningen beheren (CBS, 2015). Hiervan bevindt zich 73% in de Randstad (CBS, 2015). Een groot deel van de Nederlandse woningvoorraad bestaat dus uit VvE's. Als VvE's niet kunnen verduurzamen, kan daarom het doel in het Klimaatakkoord (2019) - alle woningen in 2050 verduurzaamd - niet worden bewerkstelligd.

In Europa en in sommige landen daarbuiten krijgt woningverduurzaming steeds meer aandacht omdat onder andere de woningsector een van de sectoren is waar de meeste energieconsumptie plaatsvindt en hier daarom, in relatie tot de klimaatdoelstellingen, veel winst valt te behalen (Ghaffarianhoseini et al., 2013). Het specifieke vraagstuk rondom verduurzaming met mede-eigenaarschap is daarom wereldwijd relevant. Hoewel VvE's een specifieke Nederlandse juridische constructie kennen, is het concept van mede-eigenaarschap namelijk bekend in meerdere landen ter wereld (Tiellemans et al., 2022).

Woningverduurzaming is ook een onderdeel van de energietransitie, omdat woningen vaak overstappen van fossiele energie naar energie uit hernieuwbare bronnen zoals zonne-energie en windenergie (CBS, 2022). VvE's, oftewel woningen met mede-eigenaarschap, kunnen binnen deze context dienen als voorbeeld om een belangrijk wereldwijd politiek vraagstuk te beantwoorden: hoe kunnen we gezamenlijk de energietransitie vormgeven? De constructie van een VvE kan ook worden beschouwd als een micro-democratie. Bewoners moeten gezamenlijk de besluitvorming en het bestuur ervan organiseren. Het kijken naar beleid rondom VvE's kan daarom ook een startpunt bieden om na te denken over rechtvaardig beleid rondom de energietransitie.

1.3 Wetenschappelijke relevantie

Alhoewel woningen met mede-eigenaarschap, oftewel VvE's, binnen de verduurzaming te maken hebben met specifieke problematiek in relatie tot de gezamenlijke besluitvorming, zijn er nog nauwelijks wetenschappelijke onderzoeken die zich op deze problematiek richten. De meeste onderzoeken richten zich op particuliere woningeigenaren of benaderen de woningverduurzaming als geheel zonder een duidelijk onderscheid te maken tussen deze twee woonvormen (Steenbekkers et al., 2022). Daarnaast zijn deze onderzoeken vaak voornamelijk van technische, sociologische of psychologische aard (Steenbekkers et al., 2022; Tiellemans et al., 2022). Hierdoor blijft de morele dimensie van rechtvaardigheid onderbelicht.

Naast het toevoegen van de morele dimensie draagt deze scriptie ook bij aan het wetenschappelijke debat over een rechtvaardige energietransitie. Het begrip *energy justice*, oftewel energierechtvaardigheid, houdt zich bezig met het toepassen van beginselen van rechtvaardigheid op onder andere energiebeleid, energieactivisme en energiezekerheid (Jenkins et al., 2016). Deze stroming is ontstaan als reactie op de huidige ontwikkelingen in ons energiesysteem, waarbij we onze huidige bronnen aan het uitputten zijn en daarom gedwongen worden over te stappen naar hernieuwbare energie (Straver et al., 2020).

Binnen deze stroming wordt de driedeling van herverdeling, erkenning en vertegenwoordiging breed toegepast (Jenkins et al., 2016). De theorie van Fraser wordt in relatie tot energierechtvaardigheid vaak alleen gebruikt om de dimensie van erkenning te definiëren, maar is nog niet eerder gebruikt als inspiratie voor het volledige raamwerk. De dimensies worden binnen energierechtvaardigheid vaak los van elkaar benaderd (Pesch et al., 2017). Fraser 's theorie zou daarom conceptueel van toegevoegde waarde kunnen zijn voor energierechtvaardigheid om de onderlinge relaties tussen de dimensies diepgaander uit te werken.

1.4 Doelstelling

Het WRR-rapport (2023) focust zich voornamelijk op de dimensie van herverdeling. Maar bij het debat rondom een rechtvaardige woningverduurzaming kunnen de sociale en politieke dimensies ook van toegevoegde waarde zijn (Fraser, 2006; 2003). Het kennisdoel van dit onderzoek is daarom om de waarde van de dimensies binnen een specifieke context te onderzoeken en vervolgens de onderlinge verhoudingen uit te werken. Dit kan nieuwe inzichten bieden, zowel op academisch als maatschappelijk niveau, dus zowel binnen de wetenschappelijke literatuur rondom energierechtvaardigheid als op de toepassing van rechtvaardigheid binnen het klimaatbeleid.

Het handelingsdoel van dit onderzoek is om met de vergaarde kennis bij te dragen aan rechtvaardig beleid voor VvE's dat beter aansluit op de huidige behoeftes van de bewoners. In een pluralistische samenleving bestaan verschillende denkbeelden over wat rechtvaardigheid inhoudt. Daarom is het uitzoeken wat rechtvaardigheid voor onze samenleving betekent een sociale onderneming (Sandel, 2011).

1.5 Onderzoeksvragen

De hoofdvraag van deze thesis is: welke inzichten biedt de driedimensionale theorie van sociale rechtvaardigheid (Fraser) op de problematiek rondom de woningverduurzaming binnen een Vereniging van Eigenaren (VvE) in Nederland?

Deze vraag wordt beantwoord aan de hand van drie deelvragen.

1. Hoe wordt rechtvaardigheid - binnen de context van een Vereniging van Eigenaren (VvE) verduurzaming - vanuit de theorie van Fraser gedefinieerd?
2. Welke problematiek - in relatie tot rechtvaardigheid - speelt zich af binnen een casestudy rondom een Vereniging van Eigenaren (VvE) woningverduurzaming?
3. Hoe kan deze problematiek vanuit de driedimensionale theorie van sociale rechtvaardigheid (Fraser) worden aanschouwd?

Deelvraag één zal worden beantwoord in het theoretisch kader, waarbij rechtvaardigheid wordt gedefinieerd en de drie verschillende dimensies afzonderlijk zullen worden toegelicht. Vervolgens zullen de onderlinge relaties tussen deze dimensies worden besproken.

Deelvraag twee en drie worden gezamenlijk beantwoord in hoofdstuk vier, getiteld "Een driedimensionale blik op de VvE-verduurzaming". In dit hoofdstuk wordt zowel de problematiek uitgelegd als de theorie van Fraser (2003) op deze problematiek toegepast.

2. Theoretisch kader

Binnen het theoretisch kader wordt de driedimensionale theorie van Nancy Fraser gedefinieerd aan de hand van de bijbehorende context van VvE-verduurzaming. Allereerst wordt de definitie van rechtvaardigheid in de context van de hedendaagse samenleving uitgewerkt, waarna vervolgens de kern van de theorie van Fraser zal worden toegelicht. Ten tweede worden de drie dimensies - herverdeling, erkenning en vertegenwoordiging - gedefinieerd en waar nodig aangevuld met voorbeelden. Tot slot worden de onderlinge verhoudingen tussen de dimensies toegelicht en bediscussieerd.

2.1 Rechtvaardigheid als 'gelijkwaardige participatie'

De betekenis van rechtvaardigheid verschilt per tijdvak in de geschiedenis en ook per samenleving. Rechtvaardigheid is dus zowel historisch, cultureel als contextueel bepaald. Theorieën van rechtvaardigheid vanuit de oudheid beginnen vanuit deugden, terwijl moderne theorieën beginnen vanuit vrijheid en gelijkheid (Sandel, 2011). Hoewel er meerdere vormen van rechtvaardigheid bestaan, wordt in moderne samenlevingen vaak de notie van 'eerlijkheid' gezien als een vorm van rechtvaardigheid (Sandel, 2011).

Rechtvaardigheid wordt in de moderne samenleving steeds meer gebruikt als een concept om verandering te bewerkstelligen in de samenleving. Daarom is het belangrijk om niet naar de 'a priori' definitie te kijken, maar de effecten van rechtvaardigheid op de samenleving te analyseren en te bediscussiëren (Fraser, 2003; Sovacool & Dworkin, 2015). Het concept wordt daarom gebruikt als analytisch raamwerk om waarden te ontrafelen die zijn ontstaan en de effecten van deze waarden te begrijpen. Er worden vragen gesteld over wat er gebeurt, maar er wordt ook nagedacht over wat er zou moeten gebeuren (Jenkins et al., 2016).

Zoals hierboven vermeld, verschilt de betekenis van rechtvaardigheid per historische context en samenleving (Dobson, 1998). Hierdoor bestaat er geen *a priori* definitie van rechtvaardigheid. Toch kunnen bovengenoemde doelen niet worden bereikt als er geen richtlijnen worden bedacht waarbinnen we over rechtvaardigheid kunnen spreken.

Volgens een aantal theoretici zijn rechtvaardigheid en democratie in een moderne samenleving onlosmakelijk verbonden (Jenkins, 2019; Thompson, 2006; Fraser, 2003). Biesta (2011) stelt dat democratie een logische keuze is wanneer de onderliggende democratische waarden van vrijheid en gelijkheid worden geaccepteerd. De manier waarop burgers deze waarden definiëren kan echter fundamenteel verschillen. Een theorie gericht op rechtvaardigheid mag daarom volgens Fraser (2004) geen uitspraak doen over de algehele goedheid of slechtheid van de

samenleving, omdat mensen binnen deze opvattingen inherent van elkaar verschillen. Daarom is pluralisme volgens Fraser de enige universele waarde binnen een democratie. Pluralisme wordt gedefinieerd als het respecteren van elkaars verschillen op basis van medemenselijkheid. De enige norm die we binnen een democratische samenleving kunnen vaststellen is volgens Fraser (2003) *participatiepariteit*, oftewel gelijkwaardige participatie. Deze norm wordt door Fraser gelegitimeerd door het feit dat we in een democratische samenleving geloven dat mensen moreel gelijkwaardig zijn en berust op de notie van respect. Respect kan worden gedefinieerd als het zien van en gezien worden door de ander als een volwaardig persoon met een gelijkwaardige en intrinsiek waardevolle mening (Thompson, 2006). Daarom is het binnen een democratie onrechtvaardig om fundamentele principes binnen de samenleving te baseren op principes die mensen bevoordelen ten opzichte van anderen, omdat elk individu gelijkwaardig moet meetellen (Thompson, 2006).

Ondanks dat gelijkwaardige participatie normatief is, staat de betekenis ervan binnen de context van de samenleving nooit vast. Deze komt tot leven in een democratische dialoog, waarbij wordt gekeken hoe bestaande instituties in de samenleving gelijkwaardige participatie kunnen bevorderen (Fraser, 2003).

Maar op basis waarvan wordt dan bepaald wanneer iets als een kwestie van rechtvaardigheid kan worden beschouwd? Honneth (1996) en Fraser (2003) verschillen fundamenteel in hoe ze kwesties rondom rechtvaardigheid als legitiem beschouwen. Voor Honneth zijn gevoelens van miskennis het bewijs van onrecht. Hij ziet rechtvaardigheid daarom als het bereiken van individuele zelfverwezenlijking. Thompson (2006) en Fraser (2003) benadrukken echter dat emoties als basis voor een politieke theorie kwetsbaarheden met zich meebrengen. Fraser stelt dat door rechtvaardigheid te verbinden met emoties er een kans bestaat dat het slachtoffer wordt beschuldigd van overdreven emoties in plaats van dat onrechtvaardigheden worden erkend. Hoewel Thompson de benadering van Honneth niet afwijst, stelt hij dat als een politieke theorie rondom rechtvaardigheid enkel wordt gebaseerd op het wel of niet hebben van een legitieme emotie, deze kwetsbaar is. Daarom moet een theorie rondom rechtvaardigheid zich volgens Thompson hiervan bewust zijn of anders proberen om emoties als basis van de theorie te vermijden. Fraser vermijdt emoties als basis van haar theorie. Ze stelt in plaats daarvan dat elke claim rondom rechtvaardigheid legitiem is wanneer institutionele structuren leden van de samenleving belemmeren om gelijkwaardig te participeren. Volgens Fraser (2003; 2006) kan gelijkwaardige participatie alleen worden bereikt door middel van de dimensies van herverdeling (economisch), erkenning (sociaal) en vertegenwoordiging (politiek). Deze

dimensies zijn daarom voorwaarden. Zonder deze dimensies te integreren is gelijkwaardige participatie en dus een rechtvaardige samenleving niet mogelijk.

Kwesties rondom rechtvaardigheid zullen in deze scriptie worden geanalyseerd aan de hand van deze drie dimensies. Binnen deze analyse zullen VvE's worden beschouwd als instituten waarbij de regels van het appartementsrecht, evenals die van de verduurzaming, de handelingen en normen van de bewoners bepalen. Een instituut wordt gedefinieerd als een systeem van regels die sociale handelingen bepalen binnen de context van een bredere sociale orde (Ruiter, 1997). Fraser (2003) beschouwt rechtvaardigheid als inherent verbonden met institutionele structuren. Individuele problemen worden daarom pas rechtvaardigheidskwesties wanneer ze kunnen worden teruggevoerd op een systemische oorzaak (Fraser, 2004). Deze systemische oorzaak ligt altijd besloten in de wijze waarop instituten zijn vormgegeven.

De institutionele context van een Vereniging van Eigenaren wordt in sterke mate bepaald door de Nederlandse wetgeving omtrent het appartementsrecht en de bijbehorende splitsingsreglementen (Verstappen et al., 2020). Nederland is door het Kadaster opgedeeld in genummerde stukken grond, ook wel percelen genoemd, die specifieke begrenzings kennen. Een perceel kan door de eigenaar worden opgesplitst middels een splitsingsakte, waarna de afzonderlijke delen van het perceel als appartementsrecht kunnen worden verkocht (CBS, 2015). Sinds 1952 is het appartementsrecht opgenomen in ons Burgerlijk Wetboek (Verstappen et al., 2020). Een appartementsrecht kan bestaan uit meer dan alleen een woning, zoals een winkel, garage, weiland of tuin (CBS, 2015). Sinds 1972 wordt bij het splitsen van een perceel in verschillende appartementsrechten automatisch een Vereniging van Eigenaren opgericht (CBS, 2015). Bij de oprichting van een VvE is het wettelijk verplicht om een splitsingsakte op te stellen. In deze akte worden verantwoordelijkheden met betrekking tot gezamenlijk en privaat bezit vastgelegd, zoals die met betrekking tot de traplift, gevels, enzovoort. Ook worden de rechten en plichten van de eigenaren hierin vastgesteld. Belangrijke zaken die in de splitsingsakte worden geregeld, zijn onder meer regels met betrekking tot gebruik, beheer en onderhoud, de verdeling van de kosten en het stemrecht, de Algemene Ledenvergadering (ALV) en het bestuur.

2.2 Rechtvaardigheid door een driedimensionale bril

In de onderstaande tekst zullen de drie dimensies worden toegelicht: herverdeling, erkenning en vertegenwoordiging. Per dimensie wordt besproken hoe deze dimensie zich volgens Fraser

verhoudt tot rechtvaardigheid, hoe deze dimensie kan worden toegepast op een VvE-verduurzaming en welke vormen van onrechtvaardigheid de dimensie kenmerken.

2.3.1 Dimensie van Herverdeling

Volgens Fraser (2003) bevindt de dimensie van herverdeling zich in de economische structuur van de samenleving. Fraser (2003) noemt deze dimensie ook wel de objectieve voorwaarde voor rechtvaardigheid. De objectieve voorwaarde heeft betrekking op de verdeling van middelen en goederen die de onafhankelijkheid van individuen moet waarborgen. Deze verdeling mag daarom niet afhankelijk zijn van sociale variabelen zoals iemands klasse, cultuur of gender. In het geval van een onrechtvaardige verdeling, oftewel een maldistributie, ontstaat er een economische structuur die leidt tot deprivatie, uitbuiting, exploitatie en grove ongelijkheden in welvaart tussen individuen (Fraser, 2003).

Met betrekking tot woningverduurzaming richt deze dimensie zich op twee verschillende aspecten. Ten eerste kijkt het naar hoe de voordelen en nadelen van de verduurzaming worden verdeeld onder de bewoners. Ten tweede wordt gekeken naar de invloed van eigendom en de bijbehorende verantwoordelijkheden op de verdeling van welvaart onder de bewoners.

Bij een verdeling van de voordelen en nadelen van de woningverduurzaming, is het belangrijk dat deze eerlijk worden verdeeld onder de bewoners, ongeacht hun inkomen, ras of andere sociale variabelen (Bullard, 2005). Wanneer er sprake is van grove ongelijkheden tussen bewoners in termen van deze voordelen en nadelen, is er sprake van een onrechtvaardige verdeling. Woningverduurzaming omvat maatregelen zoals het isoleren van woningen, overschakelen van gas naar duurzame warmtebronnen en gebruikmaken van schone elektriciteit (Rijksoverheid, 2019). Het is te verwachten dat voordelen van woningverduurzaming kunnen worden gezien als een verlaging van energiekosten, verhoging van de woningwaarde en een verbeterd woonklimaat. De nadelen van een niet-verduurzaamde woning zijn daarentegen hogere energiekosten, een lagere woningwaarde en een tochtige woning. Momenteel zijn er winnaars en verliezers bij woningverduurzaming (Carley & Konisky, 2020). De winnaars zullen profiteren van de voordelen, terwijl de verliezers nog steeds afhankelijk zijn van vervuilende energiebronnen (Carley & Konisky, 2020).

Wat VvE's bijzonder maakt, is dat ze een scheiding kennen tussen collectief en individueel eigendom (Tiellemans et al., 2022). Volgens Jenkins (2019) is het belangrijk om in het geval van VvE's te kijken naar wie toegang heeft tot eigendom en wie niet. Het bezitten van eigendom draagt namelijk vaak bij aan ongelijkheid in de samenleving, omdat toegang tot eigendom vaak verband houdt met het hebben van spaargeld of kapitaal (Jenkins, 2019). Onrechtvaardigheden

kunnen zich op verschillende manieren manifesteren binnen deze vormen van eigendom, aangezien ze op verschillende manieren invloed hebben op de mate van stemrecht en de verdeling van risico's (Jenkins, 2019). Deze risicoverdeling is vaak verbonden met financiële verantwoordelijkheid. Daarom moet bij deze dimensie niet alleen gekeken worden naar de mogelijkheid om eigendom te verwerven, maar ook naar de bijbehorende verantwoordelijkheden (Walker, 2009). Daarom zal het verschil tussen collectief en individueel eigendom en de bijbehorende wetgeving in onderstaande tekst worden besproken.

Verstappen et al. (2020) benadrukken dat het gezamenlijk bezit binnen een VvE momenteel wordt bepaald door het principe van gelijkheid tussen eigenaren. Dit betekent waarschijnlijk dat hoe groter het appartement is, hoe meer maandelijkse kosten een eigenaar betaalt, maar ook hoe meer stemrecht deze eigenaar heeft. Het is wettelijk vastgelegd dat onderdelen die tot het gezamenlijk bezit van de VvE behoren, niet zonder toestemming van andere eigenaren mogen worden aangepast (Verstappen et al., 2020). Elke eigenaar is verplicht om maandelijks een vast bedrag aan de VvE te betalen om het onderhoud te bekostigen. Voor zaken die buiten het onderhoud vallen, zoals verduurzaming, is een strenge besluitvormingsprocedure vereist en kunnen deze niet zomaar worden betaald met de maandelijkse servicekosten. Daarom moeten VvE's meestal een gezamenlijke lening aangaan om de verduurzaming te financieren. Binnen het aangaan van een gezamenlijke lening blijven alle eigenaren individueel aansprakelijk voor de lening en de financiële risico's.

Bij individueel eigendom mag de eigenaar zelf bepalen wat er met de individuele onderdelen gebeurt, zolang dit geen overlast veroorzaakt voor mede-eigenaren (Verstappen et al., 2020). Bij het aangaan van een lening is een eigenaar individueel verantwoordelijk voor de financiële risico's.

Fraser (2003) noemt drie soorten onrechtvaardigheden die zich binnen deze dimensie kunnen voordoen.

De eerste is *deprivatie*: wanneer mensen te maken krijgen met deprivatie, hebben ze door een gebrek aan economische middelen geen toegang tot materiële basisbehoeften (Fraser, 2003). Een voorbeeld hiervan in relatie tot energie is energiearmoede, waarbij mensen geen toegang hebben tot energie omdat ze niet in staat zijn om de energierekening te betalen (Straver et al., 2020). In relatie tot eigendom kan deprivatie bijvoorbeeld optreden wanneer bewoners hun hypotheek niet meer kunnen betalen als gevolg van stijgende kosten, waardoor ze hun huis verliezen.

De tweede is economische *marginalisatie*: gedwongen zijn om ongewenst of slecht betaald werk uit te voeren, of geen toegang hebben tot betaald werk, waardoor ze geen toegang hebben tot het benodigde kapitaal voor woningverduurzaming.

De derde is *exploitatie*: mensen worden gebruikt om de rijkdom van anderen te genereren. In relatie tot woningverduurzaming kan deze uitbuiting plaatsvinden wanneer bewoners geen eerlijke prijs betalen voor de verduurzaming, waardoor anderen profiteren van hun geld.

2.3.2 Dimensie van Erkenning

De dimensie van erkenning, ook wel de culturele dimensie van rechtvaardigheid genoemd, bevindt zich volgens Fraser (2003) in de structuren rondom sociale status. Deze dimensie wordt ook wel de *intersubjectieve conditie* genoemd: alle leden moeten, ongeacht sociale kenmerken, op gelijkwaardige wijze worden gewaardeerd. Miskening treedt op wanneer bepaalde groepen en/of individuen op basis van hun sociale kenmerken worden genegeerd of niet serieus worden genomen in sociale interacties. Dominante normen en waarden, bepaald door een specifieke groep mensen, zorgen ervoor dat anderen systematisch worden uitgesloten of miskend in termen van kwaliteiten en behoeften. Hierbij komt Fraser's opvatting over *subjectieve vrijheid* naar voren: individuen mogen zelf bepalen welke waarden zij willen uitdragen, zolang deze uitingen de vrijheden van anderen niet beperken.

Binnen de context van een VvE onderzoeken we hoe pluralistische en complexe behoeften van verschillende bewoners worden geïdentificeerd en begrepen (Williams & Doyon, 2019; Jenkins, 2019).

Williams & Doyon (2019) hebben een reeks vragen geïdentificeerd die behulpzaam kunnen zijn om belangrijke vraagstukken met betrekking tot woningverduurzaming aan te pakken, vanuit het perspectief van erkenning. Deze vragen zijn aangepast aan de context van VvE-woningverduurzaming. Welke culturele en institutionele patronen binnen het appartementsrecht en de voorgestelde woningverduurzaming zorgen voor belemmeringen in gelijkwaardige participatie? Op welke manier worden meningsverschillen en onderliggende normen en waarden tussen bewoners besproken? Hoe bepalen bewoners de manier waarop zij de voor- en nadelen van de woningverduurzaming beoordelen? Welke normen, waarden en overtuigingen liggen ten grondslag aan deze opvattingen? Binnen deze dimensie wordt dus gekeken of de voorgestelde woningverduurzaming daadwerkelijk aansluit op de uiteenlopende behoeften van bewoners en of zij met respect worden behandeld (Sovacool, 2014).

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, is het van belang om de verschillen - die van belang zijn voor erkenning - tussen de bewoners in kaart te brengen. Daarbij worden zowel sociale als demografische kenmerken in acht genomen. De verwachting is dat deze verschillen zich zullen voordoen op de volgende kenmerken: economische klasse, opleidingsniveau, geslacht, cultuur, fysieke beperkingen en leeftijdscategorieën. Deze kenmerken zullen worden aangevuld of gewijzigd op basis van de resultaten.

Fraser (1996) benoemt drie vormen van onrecht binnen deze dimensie.

Ten eerste is er sprake van *culturele overheersing*, waarbij mensen praktijken worden opgelegd die vreemd of vijandig zijn aan hun eigen cultuur. Een voorbeeld hiervan is de voorgestelde maatregel van elektrisch koken in het Klimaatakkoord (2019). Uit onderzoek van Bellaart et al. (2021) blijkt dat dit niet passend is voor burgers met een migratieachtergrond, die gewend zijn om op vuur te koken en veel tijd in de keuken doorbrengen. Daarom ervaren zij moeite bij het integreren van de voorgestelde overheidsmaatregelen. Het is de vraag of de maatregel van elektrisch koken voldoende rekening houdt met verschillende culturele behoeften.

Ten tweede is er sprake van *ontkenning*, waarbij de dominante normen en waarden van de meerderheid op de voorgrond worden geplaatst en die van minderheden worden genegeerd (Fraser, 1995). Dit komt vaak voor in relatie tot verduurzamingsbeleid, waarbij mensen verantwoordelijk worden gehouden voor klimaatverandering, terwijl zij in werkelijkheid nauwelijks bijdragen aan vervuiling (Coolsaet & Néron, 2020).

Ten derde is er sprake van *miskennis*, waarbij mensen onterecht anders en systematisch worden behandeld, terwijl zij als gelijkwaardig zouden moeten worden beschouwd (Coolsaet & Néron, 2020). *Miskennis* uit zich vaak in stereotypering en bijbehorende vooroordelen. Mensen kunnen bijvoorbeeld worden gezien als slecht geïnformeerd, waardoor hun behoeften niet serieus worden genomen of zij zich niet durven te uiten (Jenkins, 2019). In het ergste geval kan dit leiden tot psychologische schade. Een voorbeeld hiervan is dat burgers die getroffen worden door energiearmoede worden gezien als 'kwetsbare consumenten' met beperkte mogelijkheden om gezonde economische keuzes te maken (Mullainathan & Shafir, 2013). Mensen in een kwetsbare economische positie kunnen ten onrechte worden gezien als ongeïnteresseerd, terwijl zij in werkelijkheid door een gebrek aan economische middelen en basisbehoeften (Mullainathan & Shafir, 2013). Volgens Mullainathan & Shafir kan woningverduurzaming daarom voor mensen in een kwetsbare economische positie lager op de prioriteitenlijst staan dan andere urgente zaken, zoals toegang tot voedsel, onderdak en onderwijs.

2.3.3 Dimensie van Vertegenwoordiging

De dimensie van vertegenwoordiging bevindt zich volgens Fraser (2006) in de politieke structuur van de samenleving. Het gaat over de vraag *wie* de macht heeft om kwesties rondom rechtvaardigheid aan de orde te stellen en *hoe* deze kwesties moeten worden aangepakt. In deze dimensie komt de radicaaldemocratische opvatting van Fraser naar voren. Mensen moeten niet alleen kunnen deelnemen, maar ook in staat zijn om de kaders van de samenleving mede vorm te geven. Binnen vertegenwoordiging is het dus belangrijk dat leden van de samenleving toegang hebben tot deze kaders waarbinnen we spreken over gelijkwaardige participatie (Fraser, 2006).

Deze dimensie is later toegevoegd aan haar toen nog tweedimensionale theorie. Sinds de introductie van deze derde dimensie kunnen kwesties rondom rechtvaardigheid volgens Fraser worden onderverdeeld in verschillende lagen, die zij *orders* noemt.

De *first-order* betreft de vraag *wat* wordt beschouwd als een kwestie van rechtvaardigheid binnen de dimensie van herverdeling en erkenning.

De *second-order* betreft de vraag *wie* geïntegreerd moet zijn in het kader waarbinnen we bepalen wat rechtvaardig is.

De *third-order* betreft zowel de vraag “hoe” als een “wie” vraag. Fraser noemt dit het metaperspectief op rechtvaardigheid. Hoe ontstaan de kaders waarbinnen we praten over wat rechtvaardig is en waarop zijn deze gebaseerd? Wie heeft de macht over deze kaders?

Deze verschillende lagen worden binnen de stroming rondom energie rechtvaardigheid niet expliciet gemaakt, maar vallen onder de noemer *procedurele rechtvaardigheid*. De analytische scheiding die Fraser maakt binnen deze dimensie is relevant omdat het kan helpen bepalen binnen welke kaders bewoners spreken over rechtvaardigheid en of bepaalde groepen systematisch worden buitengesloten. Binnen de context van een VvE komt deze dimensie tot uiting in de democratische besluitvormingsprocessen, zowel binnen als buiten de VvE.

Fraser (2006) onderscheidt drie verschillende vormen van misrepresentatie. De eerste twee bevinden zich in de tweede laag en de laatste in de derde.

De eerste betreft *ordinary-political misrepresentation* (second-order). Hierbij vindt misrepresentatie plaats binnen de huidige institutionele grenzen. Binnen een VvE betreft het de vraag of alle eigenaren op de juiste wijze worden gerepresenteerd binnen bijvoorbeeld het bestuur of de Algemene Ledenvergadering (Jenkins et al., 2016). Deze vergadering is een verplicht onderdeel binnen een VvE waarin eigenaren voor of tegen bepaalde maatregelen kunnen stemmen.

De tweede betreft *misframing* (second-order). De besluitvorming rondom een specifiek thema vindt altijd plaats binnen bepaalde grenzen, maar daardoor kan het zijn dat bepaalde mensen worden buitengesloten. Deze laag gaat daarom over de vraag wie toegang heeft tot deze besluitvorming. Hoe zijn de kaders voor de toegang bepaald en worden er nu mensen door deze kaders buitengesloten (Fraser, 2006)? Echter, kijkt deze laag naar de democratische besluitvorming binnen nationale landsgrenzen, in het geval van deze scriptie dus binnen Nederland. *Misframing* kan op twee verschillende wijzen worden geanalyseerd.

Ten eerste gaat het over bewoners die wel aanwezig zijn bij bijvoorbeeld een vergadering, maar geen daadwerkelijke inspraak hebben (Sovacool & Dworkin, 2015). Zinvol participeren aan de besluitvorming gaat namelijk over meer dan alleen 'erbij zijn' (Jenkins et al., 2016). Aanwezig zijn is namelijk een andere kwestie dan daadwerkelijke invloed uitoefenen. Om invloed uit te kunnen oefenen is onder andere de toegang tot de 'juiste' kennis erg belangrijk (Sovacool & Dworkin, 2015). Wanneer bewoners bijvoorbeeld geen volledige toegang hebben tot de informatie die relevant is voor de besluitvorming, hebben zij vaak geen kans om invloed uit te kunnen oefenen (Sovacool & Dworkin, 2015).

Ten tweede gaat het over mensen die in letterlijke zin zijn buitengesloten van de besluitvorming en daarom niet kunnen deelnemen. Vaak hebben deze mensen binnen specifieke institutionele kaders dan ook geen rechten om juridische procedures te starten om eventuele onrechtvaardigheden aan te kaarten (Sovacool & Dworkin, 2015).

De derde betreft *meta-political misrepresentation* (third-order).

Eerder werden kwesties rondom rechtvaardigheid altijd gevoerd binnen de kaders van nationaal burgerschap (Fraser, 2006). Discussies gingen voornamelijk over het "wat" – wat zou moeten gelden als een kwestie van rechtvaardigheid? De "wie" werd echter niet bevraagd. Er werd vanuit gegaan dat de "wie" bestond binnen de context van nationale landsgrenzen. Door globalisering, maar ook door de klimaatcrisis, zijn deze grenzen echter niet meer zo duidelijk. Beslissingen binnen nationale grenzen kunnen gevolgen hebben voor levens van mensen die zich buiten deze grenzen bevinden en vice versa (Fraser, 2006). De huidige manier waarop wij over rechtvaardigheid spreken gaat daarom volgens Fraser niet meer samen met de structurele oorzaken van onrechtvaardigheden binnen een wereldwijde markt. Bedrijven hebben macht en invloed op zowel de productie als consumptie van energie op wereldwijde schaal (McCauley et al., 2013). Hoe moeten deze processen van vertegenwoordiging worden vormgegeven op een transnationale schaal? Deze vorm van misrepresentatie uit zich volgens Fraser (2006) vaak in de ontkenning en blokkering door machthebbende partijen van (mogelijke) schade die mensen wereldwijd ondervinden en daarbij het tegengaan van democratische forums waarin deze

schade kan worden aangekaart en mogelijk hersteld. Ook hebben mensen die binnen deze vorm te maken hebben met onrechtvaardigheid vaak geen toegang tot een juridische procedure om deze kwesties aan te kunnen kaarten (Sovacool & Dworkin, 2015). Volgens Fraser zou het *all-affected principle* kunnen helpen om onrechtvaardigheden binnen deze dimensie te ontmantelen. Daarbij geldt dat iedereen die door schade ondervindt door een actie van een ander, het recht heeft om deze schade aan te kunnen kaarten, zowel binnen als buiten landsgrenzen (Fraser, 2006).

2.4 Verhoudingen tussen de dimensies

Er heerst momenteel veel discussie rondom de driedimensionale benadering, die lang niet door iedereen wordt geaccepteerd (Jenkins, 2019). Zo zijn er academici die rechtvaardigheid niet als driedimensionaal, maar als monistisch benaderen. Sommigen zien herverdeling als de dominante oorzaak, waaruit erkenning voortvloeit (Dobson, 1998). Anderzijds beschouwt Honneth (1996) erkenning als de enige fundamentele categorie waaruit herverdeling voortkomt. Fraser (2003) stelt dat deze monistische benadering de complexiteit van morele kwesties binnen de hedendaagse samenleving niet voldoende kan vatten. Deze kwesties zijn contextueel gebonden en divers, waardoor geen enkele dimensie daadwerkelijk altijd als dominant kan worden beschouwd. Er zijn echter specifieke kwesties waarbij een dimensie wel meer op de voorgrond komt te staan. Het feit dat een dimensie op de voorgrond staat, betekent echter niet dat de andere twee onbelangrijk zijn. Integendeel, ze kunnen juist onmisbaar zijn bij zowel het bestrijden als het analyseren van onrechtvaardigheden. Maatregelen die bedoeld zijn om onrechtvaardigheden te bestrijden, kunnen vaak leiden tot uitkomsten die het tegenovergestelde bereiken van wat werd beoogd (Fraser, 2003). Het risico daarop wordt vergroot wanneer de drie dimensies en hun onderlinge relaties niet in acht worden genomen bij het overdenken van een maatregel (Fraser, 2003). Een voorbeeld van politieke maatregelen die vaak onbedoelde onrechtvaardigheden veroorzaken, zijn volgens Fraser (2003) maatregelen rondom de liberale verzorgingsstaat. Hierbij wordt ongelijke verdeling opgelost door middel van subsidies of toeslagen. Deze maatregelen kunnen echter binnen de dimensie van erkenning een vorm van miskennis veroorzaken, waarbij de mensen die deze steun ontvangen door anderen kunnen worden beschouwd als 'kwetsbaar en afhankelijk'. Ze noemt dit type maatregel *affirmatief*: affirmatieve maatregelen zijn erop gericht om onrechtvaardigheden te bestrijden, zonder de onderliggende structuur die de onrechtvaardigheden produceert te veranderen. De financiering van de overheid voor lagere inkomensgroepen blijkt hiervan een voorbeeld te zijn. Op dit

moment lijkt deze financiering tekort te schieten om de huidige problematiek rondom energiearmoede op te lossen (Straver et al., 2020). Walker & Day (2012) geven bijvoorbeeld weer dat in onderzoek rond energiearmoede vaak de dimensie van herverdeling op de voorgrond staat, maar dat wanneer deze als zodanig dominant of gescheiden van de anderen wordt beschouwd, de problematiek rondom energiearmoede niet adequaat kan worden weergegeven (Walker & Day, 2012). Zij stellen dat wanneer de drie dimensies van economisch, sociaal en politiek aan elkaar verbonden zijn, het creëren van bewustzijn rondom energie, klimaat en armoede gemakkelijker kan worden geïntegreerd binnen de maatschappij.

Binnen de stroming *energierechtvaardigheid* wordt de driedeling wel wijd geaccepteerd (Jenkins et al., 2016; Sovacool et al., 2017). Echter worden de onderlinge relaties niet op dezelfde wijze als Fraser (2006) uitgewerkt.

Jenkins et al. (2016) benaderen de drie dimensies als opeenvolgend; als een wat, wie en hoe benadering. Als eerste wordt de dimensie van herverdeling ('wat') toegepast, waarin rechtvaardigheid betreft kwesties rondom de kosten-batenverhouding van energie worden geïdentificeerd, daarna volgt erkenning: wie worden door deze verdeling getroffen ('wie') en tot slot procedure ('hoe'): welke strategieën kunnen ervoor zorgen dat de kwesties kunnen worden verholpen.

Alhoewel deze benadering op het eerste oog overlapping lijkt te kennen met de *first, second* en *third order* van Fraser (2006), zijn er een aantal significante verschillen. Zo suggereert deze benadering dat kwesties rondom de wat altijd gaan over herverdeling. Dit zou impliceren dat herverdeling de dominante dimensie is van waaruit de andere twee worden bepaald. Ook lijkt deze benadering geen meta-politieke visie te integreren die zich focust op het bevragen van de huidige kaders.

Sinds Fraser (2006) de derde dimensie van rechtvaardigheid heeft geïntroduceerd, hebben de dimensies echter een complexere verhouding tot elkaar. Eerder was de basis van haar theorie tweedimensionaal, tussen de dimensies van erkenning en herverdeling. De dimensies worden beschouwd als analytische lenzen. Fraser noemt deze benadering *perspectival dualism*. De dimensies kunnen apart van elkaar worden beschouwd, maar ze zijn altijd verbonden door middel van een oorzaak/gevolg-relatie (Fraser, 2006). Onrechtvaardigheden binnen de ene dimensie hebben een uitwerking op de andere en vice versa. Haar theorie is driedimensionaal geworden door er de politieke dimensie toe te voegen. Deze drie dimensies kunnen worden toegepast op elk domein: economisch, sociaal en politiek.

De verhouding tussen de dimensie van vertegenwoordiging en de overige dimensies wordt door Thompson (2006) ook wel een circulaire verhouding genoemd tussen democratie en rechtvaardigheid. De circulariteit luidt als volgt: de toegang tot gelijkwaardige participatie rondom de dimensies van herverdeling en erkenning zorgt ervoor dat burgers kunnen deelnemen aan het democratisch debat. Maar zonder het democratisch debat kunnen burgers niet bepalen hoe gelijkwaardige participatie eruit dient te komen te zien. Ook binnen energierechtvaardigheid wordt dit principe ondersteund: Democratie kan worden gezien als een middel om energierechtvaardigheid te bewerkstelligen (Jenkins, 2019).

Om tot een rechtvaardige samenleving te komen, hebben we volgens Fraser transformerende maatregelen nodig. Deze zijn in tegenstelling tot affirmatieve maatregelen erop gericht om de onderliggende oorzaak van onrechtvaardigheid aan te pakken. Ze noemt dit de-institutionalisering; de huidige structuren die verbonden zijn aan onrechtvaardigheden, moeten worden gedeconstrueerd. De onderliggende structuur van bestaande instituties zal dan niet meer in de huidige vorm voortbestaan. Een voorbeeld van een transformatie is socialisme. Deze systeemverandering kan ervoor zorgen dat de manier waarop wij onder anderen werk verdelen, eigenaarschap definiëren en de toegang tot zorg bepalen, compleet verandert. Alhoewel transformaties de onderliggende oorzaak van onrechtvaardigheid echt aanpakken, blijken deze lastig te bewerkstelligen in de praktijk. Dit komt omdat een grote transformatie niet van de ene op de andere dag ontstaat, maar zich vaak vormt binnen een langdurig proces. Daarom ziet Fraser ook de waarde van affirmatieve maatregelen in; deze zijn namelijk een stuk praktischer toepasbaar. Zij geeft echter de voorkeur aan *transformative reform*, oftewel beleid met een dubbel gezicht. Hierbij worden meerdere affirmatieve maatregelen ingezet om uiteindelijke transformatie op lange termijn te bewerkstelligen.

2.5 Conclusie

In dit hoofdstuk stond deelvraag twee centraal: “Hoe wordt rechtvaardigheid - binnen de context van een Vereniging van Eigenaren (VvE) verduurzaming - vanuit de theorie van Fraser gedefinieerd?” Hieronder wordt deze vraag doormiddel van een korte samenvatting beantwoord.

Fraser definieert rechtvaardigheid als gelijkwaardige participatie. Gelijkwaardige participatie kan enkel worden bewerkstelligd door de dimensies van herverdeling, erkenning en vertegenwoordiging gelijkwaardig te integreren in de samenleving. In de context van een VvE wordt rechtvaardigheid geanalyseerd door naar de institutionele structuur bepaald door

Nederlandse wetgeving met betrekking tot het appartementsrecht en splitsingsreglementen te kijken.

Herverdeling gaat volgens Fraser (2003) over de een eerlijke verdeling van middelen en goederen, ongeacht sociale variabelen zoals klasse, cultuur of gender. Bij een woningverduurzaming moeten zowel de voordelen als de nadelen eerlijk verdeeld worden onder bewoners. In de context van VvE's gaat het over de ongelijkheid in eigendom en de daarbij behorende risico's en verantwoordelijkheden. Fraser noemt drie soorten vormen van maldistributie: deprivatie (geen toegang tot basisbehoeftes), economische marginalisatie (geen toegang tot inkomsten) en exploitatie (gebruikt worden voor andermans winst).

Erkenning gaat volgens Fraser (2003) over gelijke kansen op sociale waardering ongedacht sociale variabelen zoals klasse, cultuur of gender. In de context van een VvE gaat erkenning over de complexe en diverse behoeften van de bewoners. Fraser onderscheidt drie vormen van onrecht: culturele overheersing (opleggen van dominante culture praktijken), ontkenning (gedomineerd worden door de meerderheid) en miskennis (verkeerde vooroordelen).

Vertegenwoordiging gaat over de "wie" en "hoe" vraag van rechtvaardigheid. Hoe ontstaan de kaders van rechtvaardigheid en wie hebben daar de controle over? Fraser (2006) noemt drie vormen van misrepresentatie: *ordinary-political misrepresentation* (waarbij sommigen niet correct worden vertegenwoordigd binnen bestaande institutionele grenzen), *misframing* (waarbij mensen buitengesloten worden van besluitvorming), en *meta-political misrepresentation* (gerelateerd aan de invloed van globalisering en structurele onrechtvaardigheden in de wereldwijde markt). In het kader van een VvE zijn deze concepten relevant voor het begrijpen van de dynamieken rond besluitvorming en participatie, met bijzondere aandacht voor toegang tot informatie en de mogelijkheid om invloed uit te oefenen. Fraser ziet deze dimensies als *perspectival dualism*. Het negeren van de onderlinge relaties tussen de dimensies bij het implementeren van maatregelen kan leiden tot onbedoelde onrechtvaardigheden, zoals bij subsidies die ongelijkheden oplossen maar miskennis veroorzaken.

3. Methode

3.1 Design

Dit kwalitatieve onderzoek onderzoekt de driedimensionale theorie van sociale rechtvaardigheid (Fraser, 2007) in de context van een *single-case study* bestaande uit eerder afgenomen kwalitatieve data (Yin, 2017), verzameld door de onderzoeker. Er is gekozen voor een *single-case study* omdat rechtvaardigheid volgens Fraser (2003) verbonden is aan de context. Een *case-study* is de meest geschikte vorm om een context op een diepgaande wijze in kaart te brengen (Swanborn, 2013). De filosofische invalshoek van dit onderzoek is gericht op kritische sociale wetenschap. Binnen de kritische sociale wetenschap is het doel niet alleen om vergaarde data te interpreteren, maar ook om door middel van een kritische analyse normatieve uitspraken te doen die onwenselijke effecten op de maatschappij kenbaar maken (Neuman, 2014). Deze invalshoek sluit aan bij de theorie van Nancy Fraser, die zelf ook behoort tot de stroming van kritische theorie.

Binnen dit onderzoek is ervoor gekozen om te focussen op een grote Vereniging van Eigenaren (VvE), omdat er naar verwachting meer diversiteit tussen de eigenaren plaatsvindt, wat interessant is voor de dimensie van erkenning. Binnen deze dimensie staan namelijk verschillen tussen de eigenaren in behoeften en kenmerken centraal. Daarnaast is de *casestudy* geselecteerd vanwege de problematiek rondom de verduurzaming. Het was een vereiste dat de VvE verduurzamingsplannen heeft, maar dat deze door eerder beschreven problematiek rondom de besluitvorming en het appartementsrecht niet van de grond komen.

Op basis van bovenstaande criteria is een grote VvE in Amersfoort geselecteerd om het onderzoek uit te voeren. De VvE bestaat uit 262 appartementsrechten, waaronder twee- en driekamerappartementen, garages, bergingen en bedrijfsruimtes. De appartementen zijn drie etages hoog en verdeeld over drie verschillende straten. Het bestuur van de VvE heeft al een aantal jaar de ambitie om te verduurzamen, maar is hier tot nu toe niet in geslaagd. Ze lopen zowel vast in de besluitvorming, de financiering als de wet- en regelgeving.

De huidige voorzitter geeft aan dat alle appartementen verschillen in energielabel, variërend van D tot en met F. Sommige ramen hebben zelfs nog enkel glas. Uit een enquête die tijdens de vergadering is gepresenteerd en waarop 48 eigenaren hebben gereageerd, blijkt dat ongeveer driekwart van de eigenaren vóór de verduurzaming stemt.

De VvE heeft drie plannen gemaakt op basis van extern energieadvies:

- Zonnepanelen op het dak.
- HR++ glas in alle ramen.
- Draaikiepramen in de keukens.

Voor de meeste bewoners ligt de noodzaak met name bij het HR++ glas, omdat dit direct bespaart op de energierekening en de klimaatbeheersing in huis verbetert.

3.2 Dataverzameling

De visies van bewoners worden als belangrijk beschouwd omdat het onderzoeken van wat rechtvaardigheid betekent binnen de samenleving een sociale onderneming is (Sandel, 2011). Om te bepalen wat rechtvaardigheid is, moeten zowel de institutionele context als de meningen van bewoners worden geanalyseerd (Fraser, 2003). Dit onderzoek maakt gebruik van drie verschillende dataverzamelmethode om dit in kaart te brengen.

De eerste methode bestaat uit het afnemen van acht *semigestructureerde interviews* met verschillende bewoners, met elk een duur van ongeveer een uur (Neuman, 2014). Deze interviews richten zich op de meningen van de bewoners over rechtvaardigheid. Naast het onderzoeken van wat rechtvaardigheid voor de bewoners betekent, verzamelt de onderzoeker ook relevante informatie over de context binnen de interviews. Om de dimensie van erkenning te analyseren, is het belangrijk om de verschillen tussen bewoners in kaart te brengen. Aangezien het van tevoren niet duidelijk was welke verschillen van belang zouden zijn, zijn de respondenten geselecteerd via een combinatie van doelgerichte steekproef (*purposive sampling*) (Neuman, 2014) en willekeurige steekproef (*random sampling*) (Neuman, 2014). Het is lastig om een volledig overzicht te krijgen van de populatie binnen de VvE, omdat er geen administratie is en de bewoners weinig onderling contact hebben. Het eerste contact is gelegd met een bestuurslid, waarbij een kennismakingsgesprek heeft plaatsgevonden. Dit gesprek is niet opgenomen, maar is gebruikt als basis voor zowel de topiclijst als de selectie van respondenten. Uit het gesprek bleek dat de VvE bestaat uit drie verschillende straten waarbinnen 'gescheiden groepen' zijn ontstaan. Er is weinig onderling contact tussen de verschillende straten. De overige respondenten zijn daarom geselecteerd op basis van deze drie verschillende straten, waarbij in elke straat een aantal bewoners willekeurig zijn benaderd. Hoewel de benadering willekeurig was, heeft de onderzoeker gelet op de diversiteit van de respondenten in termen van financieel draagvlak voor de verduurzaming, betrokkenheid bij de VvE, leeftijd en huidige woonsituatie.

De tweede methode bestaat uit één observatie bij de Algemene Ledenvergadering (ALV). De Algemene Ledenvergadering is een belangrijk onderdeel binnen een VvE omdat dit het enige moment is waarop bewoners samenkomen om beslissingen te nemen. De ALV is geobserveerd om de institutionele context van de VvE beter in kaart te brengen: hoe komen de bewoners tot een besluit? Wie heeft daarbij het woord en wie niet? Welke soort kwesties worden aangekaart en waarom? Naast informatie over de context worden de observaties ook gebruikt ter ondersteuning van de uitspraken binnen de interviews om de betrouwbaarheid te verhogen.

De derde methode bestaat uit een documentanalyse. Om rechtvaardigheid te identificeren, is het belangrijk om niet alleen naar de mening van bewoners te kijken, maar ook naar de vraag of de huidige institutionele context ervoor zorgt dat bewoners niet gelijkwaardig kunnen participeren rondom de drie dimensies. Daarom worden naast de mening van de bewoners ook een juridisch document geanalyseerd, genaamd de splitsingsakte. De splitsingsakte is het rechtmatige contract van de VvE. Wanneer een eigenaar een woning koopt, ondertekent deze de splitsingsakte en geeft daarmee aan in te stemmen met de rechten en plichten binnen dit contract. Voor een Vereniging van Eigenaren is de splitsingsakte daarom een van de belangrijkste documenten die de huidige institutionele inrichting bepalen.

3.3 Data-analyse

De data-analyse wordt uitgevoerd door middel van een combinatie van een inductieve inhoudsanalyse en een gerichte inhoudsanalyse (van Staa & de Vries, 2014; Neuman, 2014). Dit proces bestaat uit twee fasen, waarbij de eerste fase zich richt op een inductieve analyse en de tweede fase op een gerichte inhoudsanalyse.

Fase 1: Bepalen van de belangrijkste thema's

Binnen deze fase worden de interviews en observaties geanalyseerd met behulp van een inductieve inhoudsanalyse. Een inductieve analyse begint met de data en heeft als doel de belangrijkste thema's in kaart te brengen. Deze analyse werd uitgevoerd door middel van drie stappen: open, selectief en axiaal coderen (Neuman, 2014). In deze fase worden de thema's aangevuld met feitelijke informatie over de institutionele context, die later als basis dient voor de tweede fase.

Fase 2: Toepassen van de theorie op de data

Binnen deze fase worden de belangrijkste thema's geanalyseerd met behulp van een gerichte inhoudsanalyse (van Staa & de Vries, 2014). Deze analyse begint vanuit bestaande theorie en heeft als doel te onderzoeken in hoeverre de theorie aansluit bij de data (van Staa & de Vries, 2014). In deze fase wordt alleen de data geanalyseerd met betrekking tot de belangrijkste thema's. Er wordt gezocht naar een verband tussen de thema's en de theorie.

Deze analyse bestaat uit twee stappen:

1. Identificeren van onrechtvaardigheden.

Hierbij worden onrechtvaardigheden per dimensie (herverdeling, erkenning en vertegenwoordiging) afzonderlijk geanalyseerd.

2. Uitwerken van onderlinge relaties.

Hierbij wordt gekeken naar belangrijke onderlinge relaties tussen de drie dimensies binnen de problematiek van een VvE verduurzaming.

4. Een driedimensionale blik op de VvE-verduurzaming

Begin maart werd het eerste contact gelegd met een bestuurslid van de VvE. Hij gaf aan dat het bestuur al jarenlang probeert om verduurzamingsplannen door te voeren, maar dat het lijkt alsof er geen vooruitgang wordt geboekt. Tijdens observaties en interviews valt op dat eigenaren veel frustraties uiten over het langdurige proces.

Tijdens de Algemene leden vergadering wordt de verduurzaming besproken en slaakt een vrouw (40) een diepe zucht. Ze uit haar onbegrip over het feit dat concrete plannen zo lang op zich laten wachten. Haar buurman (50) maakt zich zorgen over de stijgende energiekosten. Volgens hem zullen de kosten de pan uitrijzen wanneer het energieplafond verdwijnt. Een andere man (40) geeft aan dat hij lang genoeg heeft gewacht en zelf dubbel glas in zijn ramen gaat plaatsen.

Er heerst spanning rondom de verduurzaming, zowel tussen bewoners onderling, tussen het bestuur en de bewoners, als tussen bewoners en de huidige wet- en regelgeving. Hoe komt het ideaal van gelijkwaardige participatie van Fraser (2003) tot uiting binnen deze context? Welke bewoners kunnen wel meedoen en welke niet? En wat zijn de consequenties hiervan?

De belangrijkste problematiek zal in dit hoofdstuk worden gepresenteerd en geanalyseerd aan de hand van de drie dimensies: herverdeling (economisch), erkenning (sociaal) en vertegenwoordiging (politiek).

4.1 Ongelijkheid tussen de eigenaren

Verstappen et al. (2020) stellen dat de samenstelling van VvE's steeds complexer wordt en dit is duidelijk zichtbaar binnen deze VvE. De VvE bestaat uit 262 appartementsrechten, waaronder twee- en driekamerappartementen, garages, bergingen en bedrijfsruimtes. De appartementen zijn verdeeld over drie verschillende straten en beslaan drie etages. Binnen de VvE zijn er zowel huurders, verhuurders als eigenaren. Bovendien verschillen de appartementen aanzienlijk in onderhoud: sommige appartementen zijn keurig onderhouden en hebben hoogwaardig meubilair, terwijl andere appartementen te maken hebben met schimmel in de kozijnen als gevolg van tocht. Een bestuurslid geeft aan dat de appartementen variëren van energielabel D tot en met F, waarbij sommige ramen nog enkel glas hebben.

Hoewel er op het eerste gezicht weinig culturele verschillen lijken te zijn tussen de eigenaren, zijn er aanzienlijke verschillen in financiële draagkracht, woonsituatie, betrokkenheid bij de besluitvorming, opleidingsniveau en verduurzamingsidealen. Deze verschillen leiden tot

ongelijkheden tussen de bewoners. De effecten van deze ongelijkheden zullen worden besproken in het licht van de theorie van Fraser (2003).

4.1.1 Huurders - verhuurders

Binnen de interviews komt regelmatig de positie van huurders ter sprake. De meerderheid van de respondenten beschouwt deze positie als onrechtvaardig. Hierbij komt de visie van Jenkins (2019) op eigendom binnen de dimensie van herverdeling naar voren. Volgens Jenkins zijn toegang tot eigendom en de daarmee samenhangende verantwoordelijkheden vaak verbonden met het hebben van spaargeld of kapitaal. Huurders zijn op dit moment verantwoordelijk voor hun eigen energierekening, maar hebben geen zeggenschap over de verduurzaming. Ze zijn immers geen eigenaar van de woning. Hoewel ze verantwoordelijk zijn voor de kosten, hebben ze geen middelen om invloed uit te oefenen op deze kosten. Verhuurders hebben zelf weinig belang bij de verduurzaming. Ze wonen niet in het appartement en betalen ook niet de energierekening, maar zijn wel verantwoordelijk voor de kosten van de verduurzaming. Hierdoor verzetten sommige respondenten zich tegen de besluitvorming rondom de verduurzaming, omdat ze deze kosten niet willen dragen.

De huidige verdeling van kosten, baten en verantwoordelijkheden met betrekking tot de verduurzaming is ongelijk tussen de verhuurder en huurder, waardoor huurders niet op gelijkwaardig kunnen participeren binnen de economische dimensie (Fraser, 2003). De verhouding tussen huurder en verhuurder legt het risico van *exploitatie* bij de huurder bloot (Fraser, 2003). Hierbij worden mensen gebruikt om rijkdom voor een ander te genereren, waarbij huurders hoge kosten dragen terwijl de verhuurder hiervan profiteert.

Wanneer deze problematiek wordt bekeken vanuit het perspectief van Fraser en het *perspectival dualism*, wordt duidelijk dat er een duidelijk gevolg ontstaat in de dimensie van vertegenwoordiging. Het bezitten van eigendom binnen de VvE is gekoppeld aan stemrecht. Huurders hebben geen eigendom op de woning en hebben daarom ook geen stemrecht. Fraser (2003) zou dit kunnen interpreteren als een kwestie van *misframing*. Huurders kunnen niet deelnemen aan de besluitvorming rondom de verduurzaming, terwijl ze er wel door worden beïnvloed. Dit is in strijd met het *all affected principle* (Fraser, 2006), waarbij iedereen gelijke inspraak zou moeten hebben over acties die hun leven beïnvloeden.

Deze ongelijkheid wordt erkend door enkele respondenten. Een gepensioneerde eigenaar zegt het volgende:

"Want die huurinkomsten, dat is gewoon iedere maand bij je salaris erbij of bij je inkomsten. En zo komt prins Bernhard aan 450 woningen of nog veel meer in Amsterdam, hè? Die heeft

dat gewoon van jongs af aan geleidelijk aangedaan en nou lekkere kapitaaltje opgebouwd gaan maar na. ... Ongelooflijk hè dat dat dat dat in Nederland bestaat, hè? ... Daar kan je niet tegenop met regelingetjes van subsidies of dat soort dingen."

Hij benadrukt dat de manier waarop eigendom in Nederland is gekoppeld aan bezit structurele ongelijkheid veroorzaakt, waarbij kopers steeds rijker kunnen worden. Hij stelt dat deze problematiek zo groot is dat het hele onderliggende systeem veranderd moet worden om deze onrechtvaardigheid echt op te lossen. Hiermee lijkt hij het eens te zijn met de opvatting van Fraser (2003) over affirmatieve maatregelen. Hoewel praktisch toepasbaar, zullen dergelijke maatregelen het onderliggende systeem niet ontmantelen.

4.1.2 Verhuurder - eigenaren

Ongelijkheid doet zich niet alleen voor tussen verhuurders en huurders, maar ook tussen verhuurders en andere eigenaren. Uit de analyse van de splitsingsakte blijkt dat het stemrecht binnen deze VvE afhankelijk is van de hoeveelheid eigendom die een eigenaar bezit. Dit betekent dat particuliere verhuurders vaak meer stemrecht hebben binnen de VvE, omdat ze bijvoorbeeld meerdere panden bezitten. Dit stelt hen in staat om de besluitvorming rondom de verduurzaming voor andere eigenaren te blokkeren. Een eigenaar (30) uit zijn frustratie *"Ja, je hebt dan particuliere verhuurders die dat echt moeilijk gaan zitten doen ... Ja echt zeiken om de meest kleine dingen die het echt tegenwerken, dat vond ik heel vervelend. Ja, dat zag ik in Amsterdam ook wel eens, dan heb je natuurlijk de grotere verhuurdersmaatschappij die dan iemand hebben met 20 appartementen en die houdt dan alles tegen omdat het voor hen niet zo belangrijk is."*

Deze respondent heeft ook eerder in een VvE in Amsterdam gewoond en bevestigt dat dit probleem zich daar ook voordoet. Dit werpt licht op de relatie tussen herverdeling en vertegenwoordiging volgens Fraser (2006). Door het bezit van meer eigendommen hebben deze verhuurders meer stemrecht. Dit ontnemt anderen de kans om op een gelijkwaardige manier deel te nemen, omdat de representatie binnen dit stemrecht afhankelijk is van iemands inkomen en vermogen.

4.1.3 Financieel kwetsbare - Financieel draagkrachtige eigenaren

Een aantal respondenten erkent dat individuele verduurzaming niet mogelijk is voor financieel kwetsbare bewoners, omdat zij de hoge kosten niet kunnen dragen. In termen van gelijkwaardige participatie binnen de economische dimensie leidt dit ertoe dat

woningverduurzaming op individuele basis alleen toegankelijk is voor eigenaren met financiële draagkracht. Deze ongelijkheid creëert zoals Carley & Konisky (2020) beschrijven, winnaars en verliezers. De winnaars, oftewel bewoners met financiële draagkracht, profiteren van voordelen zoals energiebesparing en een lagere energierekening, terwijl bewoners met beperkte financiële middelen vooral te maken hebben met nadelen zoals hogere energiekosten. Dit betekent dat bewoners uit een lagere economische klasse geen of pas later toegang hebben tot dezelfde voordelen als bewoners uit een hogere economische klasse. Een bestuurslid benoemt dat deze ongelijkheid verder gaat dan alleen binnen de VvE, maar een structureel probleem is: *"Dus je ziet inderdaad dat heel die verduurzaming, vooral de mensen die wel geld verdienen, die kunnen verduurzamen. En de anderen niet. En dat is gewoon een trend die buiten deze VvE om al speelt of eigenlijk buiten mijn omgeving."*

Deze vorm van ongelijkheid heeft ook gevolgen in de politieke dimensie van rechtvaardigheid. Doordat bepaalde eigenaren al individuele verduurzamingsmaatregelen nemen, hebben zij nauwelijks belang bij collectieve verduurzaming en zullen ze sneller tegen dergelijke maatregelen stemmen. Daarnaast kan de scheiding tussen financieel kwetsbare en financieel draagkrachtige bewoners binnen de dimensie van erkenning leiden tot ontkenning (Fraser, 2003). Ontkenning houdt in dat de dominante normen en waarden van de meerderheidsgroep minderheden negeren. Deze vorm van ontkenning blijkt onder andere uit een opmerking van een financieel draagkrachtige eigenaar:

Onderzoeker: *"Maar stel dat iemand niet individueel kan verduurzamen?"*

Eigenaar: *"Ja, en wil diegene dat dan wel? Ik denk dat waar een wil is, een weg is. Dus als je echt iets wilt en als je echt wilt verduurzamen, dan is er altijd wel een manier om dat te realiseren."*

Deze respondent lijkt zich niet bewust te zijn van het feit dat het voor financieel kwetsbare eigenaren eenvoudigweg niet mogelijk is om te verduurzamen vanwege financiële beperkingen. Hij lijkt zijn eigen dominante normen en waarden voorop te stellen en die van anderen te vergeten.

4.1.4 Gezamenlijke verduurzaming voor financieel kwetsbare

Gezamenlijke verduurzaming voor financieel kwetsbare bewoners is een doel dat het huidige bestuur nastreeft om de ongelijkheid tussen eigenaren aan te pakken. Volgens het bestuur zouden financieel kwetsbare bewoners dan meer kans hebben om op gelijke voet deel te nemen aan de verduurzaming. Ze zouden dan kunnen profiteren van voordelen zoals lagere kosten en een beter woonklimaat.

Het bestuur stelt dat bij een gezamenlijke lening de maandelijkse kosten slechts met een klein bedrag zouden stijgen en dat de baten van de verduurzaming naar verwachting deze kosten zouden compenseren. Echter, de voorgestelde gezamenlijke verduurzaming is niet mogelijk vanwege de manier waarop het appartementsrecht is geregeld (Verstappen et al., 2020). Een VvE mag namelijk alleen onderhoud uitvoeren en daarom is verduurzaming niet zomaar mogelijk (Verstappen et al., 2020).

Bovendien is gezamenlijke verduurzaming niet mogelijk omdat de financiering ervan afhankelijk is van een lening. Binnen deze lening zijn alle eigenaren individueel aansprakelijk voor het geleende bedrag. Op dit moment geven respondenten ook aan dat ze 'gebrek aan de juiste kennis' hebben om de financiële risico's van de verduurzaming goed in te schatten. Dit leidt tot financiële onzekerheid. Een respondent geeft aan dat hij de sterke stijging van de servicekosten niet kan dragen zonder zeker te weten of de baten deze kosten zullen compenseren. Daarnaast bestaat het risico op financieel misbruik. Dit wordt in de literatuur van Fraser (2003) *exploitatie* genoemd. Deelname aan verduurzaming kan leiden tot misbruik door bijvoorbeeld energiebedrijven of aannemers. Een eigenaar (80) zegt hierover het volgende: *"En dan komen ze met mooie praatjes en daar wil ik niets van weten. Maar ze zijn zo overtuigend in hun geloofwaardigheid. Ze brengen die geloofwaardigheid over, en mensen trappen erin."* De eigenaar omschrijft hoe mensen vooral focust zijn op het verdienen van geld.

Naast het risico op financieel misbruik, bestaat ook het risico van *deprivatie* (Fraser, 2003): waarbij de toegang tot basisbehoeften, zoals huisvesting, wordt ontzegd. In het ergste geval zou dit leiden tot het verlies van de woning.

4.1.5 Deelconclusie

Er zijn aanzienlijke ongelijkheden tussen bewoners binnen de VvE. Deze verschillen manifesteren zich vooral tussen huurders en verhuurders, verhuurders en andere eigenaren, en tussen financieel kwetsbare en financieel draagkrachtige eigenaren. Huurders worden ongelijkheid behandelt omdat ze de energiekosten betalen, maar weinig invloed kunnen uitoefenen op het beleidsvorming proces. Verder hebben verhuurders met meerdere woningen een groter stemrecht binnen de VvE, wat hen in staat stelt besluitvorming te beïnvloeden en mogelijk te blokkeren. Tot slot blijken ook zijn financieel kwetsbare bewoners beperkt in hun mogelijkheden tot individuele verduurzaming, wat resulteert in ongelijke toegang tot voordelen zoals energiebesparing. Dit suggereert een structurele ongelijkheid, waarbij de voordelen van verduurzaming voornamelijk toegankelijk zijn voor financieel draagkrachtige eigenaren. Het

blijkt vanuit de theorie van Fraser (2003) daarom dat zowel huurders als verhuurders niet gelijkwaardig kunnen participeren binnen de economische dimensie.

4.2 Miskenning

Dit hoofdstuk richt zich voornamelijk op de problematiek van woningverduurzaming, waarbij de dimensie van erkenning centraal staat. Volgens Fraser houdt deze dimensie in dat alle leden van de samenleving gelijkwaardige waardering verdienen, ongeacht hun sociale kenmerken. De problemen die hierbij naar voren komen gaan over, het gebrek aan relevante vaardigheden en kennis, een gevoel van uitsluiting en het uiten van wantrouwen in de voorgestelde plannen. Hoewel de dimensie van erkenning centraal staat, zullen ook effecten op andere dimensies, indien relevant, worden besproken.

Uit de verzamelde gegevens blijkt dat er binnen deze VvE een groot dilemma bestaat met betrekking tot woningverduurzaming: er zijn te weinig eigenaren betrokken bij de besluitvorming, waardoor de verduurzaming niet kan worden uitgevoerd. Uit de interviews en observaties blijkt dat het in de afgelopen jaren nooit is gelukt om tijdens vergaderingen een meerderheid van stemrechten bijeen te brengen.

Een mannelijke eigenaar (30) bevestigt dit: *"Maar ik geloof wel dat bij de vorige vergadering naar voren kwam dat de stemdrempel vaak niet werd gehaald omdat veel mensen eigenlijk niets ondernemen."* Naast de lage opkomst bij vergaderingen zijn er ook weinig eigenaren die bereid zijn belangrijke praktische of bestuurlijke taken met betrekking tot de verduurzaming op zich te nemen. Dit zorgt ervoor dat de respondenten die momenteel wel taken op zich nemen, aangeven dat ze te veel taken met te weinig mensen moeten uitvoeren.

Maar wat is precies de oorzaak van deze lage participatie? Uit de interviews komen twee verschillende oorzaken naar voren die te maken hebben met "niet kunnen" en "niet willen", en die verband houden met de dimensie van erkenning.

4.2.1 Niet kunnen participeren

Een deel van de respondenten geeft aan dat ze niet over de juiste vaardigheden beschikken om een bestuurstaak op zich te nemen. Het bestuur zelf erkent ook dat deze taak niet voor iedereen geschikt lijkt te zijn. Respondenten geven aan dat ze geen kennis hebben van technische of organisatorische vaardigheden. Een vrouwelijke eigenaar (30) geeft hierover het volgende aan: *"Ik ben zelf niet zo goed in bedrijfseconomie en dat is natuurlijk het belangrijkste onderdeel. Het voorzitten van een vergadering en spreken voor publiek is ook niet echt mijn ding, dus dan*

houdt het voor mij een beetje op. Dat zijn namelijk belangrijke taken binnen de VvE." Ondanks dat de taken niet aansluiten bij haar situatie, is ze wel tevreden met het huidige bestuur. Ze zorgen ervoor dat alle informatie netjes wordt gecommuniceerd en proberen dit zo goed mogelijk over te brengen.

Op dit moment lijkt de mate waarin eigenaren toegang hebben tot organisatorische en economische kennis met betrekking tot de verduurzaming een grote invloed te hebben op hun sociale status (Fraser, 2003). Het bestuur lijkt alleen toegankelijk te zijn voor eigenaren met specifieke kwaliteiten, zoals organisatorische en economische kennis. In relatie tot gelijkwaardige participatie, in de dimensie van erkenning, heeft dit als gevolg dat mensen met minder kennis niet dezelfde status kunnen bereiken als mensen die wel toegang hebben tot deze kennis en vaardigheden. Hierdoor kunnen ze niet op een gelijkwaardige manier deelnemen.

Een vorm van *miskening* die hier kan worden geïdentificeerd, is *ontkenning* (Fraser, 1995). Hierbij worden de normen en waarden van een specifieke groep zo dominant dat die van minderheden worden genegeerd. Deze respondent beschouwt het als vanzelfsprekend dat alleen mensen met specifieke vaardigheden kunnen besturen, en ze ziet dit niet als onrechtvaardig. Echter, Fraser zou dit wel als onrechtvaardig beschouwen. Hierbij komt de circulaire relatie (Thompson, 2006) tussen democratie en rechtvaardigheid naar voren: doordat deze respondent geen toegang heeft tot een gelijkwaardige status, heeft ze minder invloed op de structuur die deze status bepaalt. Maar doordat ze geen toegang heeft tot deze besluitvorming die de status bepaalt, heeft ze een minderwaardige status. Met andere woorden, als het bestuur altijd bestaat uit hoogopgeleide bewoners met economische en organisatorische vaardigheden, zal deze functie nooit passend zijn voor bewoners die deze vaardigheden niet hebben.

Ondanks dat bewoners wel kunnen stemmen, dragen ze nauwelijks bij aan het creëren van deze maatregelen. Daarom leidt deze vorm van miskening ook tot *misframing* in de dimensie van vertegenwoordiging. Sovacool & Dworkin (2015) stellen dat zinvolle participatie meer inhoudt dan alleen aanwezig zijn, maar dat het gaat om daadwerkelijk invloed kunnen uitoefenen. Door een ondergeschikte status is het maar de vraag of deze bewoners daadwerkelijk invloed kunnen uitoefenen op de besluitvorming.

4.2.2 Niet willen participeren: afwijkend van de norm

Maar naast het ontbreken van de juiste kwaliteiten geven eigenaren nog andere redenen waarom ze 'niet willen' participeren.

Ten eerste geven ze aan dat ze afwijken van de heersende norm. Een financieel kwetsbare respondent voelt dat de belangen van financieel kwetsbare eigenaren niet goed

vertegenwoordigd worden tijdens de vergaderingen. Daarom durft deze respondent zichzelf niet beschikbaar te stellen voor het bestuur en spreekt hij zich nauwelijks uit tijdens de vergaderingen. De belangen van financieel draagkrachtige eigenaren zijn dus dominant, wat kan worden geïdentificeerd als *ontkenning* volgens Fraser (1995).

Een oudere eigenaar van boven de tachtig geeft aan dat zijn ideeën niet overeenkomen met die van het bestuur en vindt de vergaderingen te emotioneel gedreven. Echter lijkt de werkelijke reden dat deze respondent niet participeert te liggen in het feit dat hij vindt dat de focus van de verduurzaming te veel gericht is op winst, in plaats van op gemeenschappelijke belangen. Hij uit wantrouwen in de huidige verduurzamingsplannen die zijn overgenomen door de overheid en heeft geen vertrouwen dat deze plannen met de juiste intenties zijn gemaakt.

Ze twijfelen eigenaren of de plannen goed aansluiten bij hun specifieke situatie en behoeften. De verduurzamingsmaatregelen zijn voornamelijk afgestemd op financieel draagkrachtige bewoners en op bewoners met een hoog energieverbruik. Het bestuur erkent dit ook, zoals blijkt uit de volgende uitspraak: *"Als je al zuinig bent, dan kan je nauwelijks nog zuiniger. Dan is het heel moeilijk om daarop te bezuinigen... Dus de grootste verbruikers, de mensen die het meeste en het langst flink zijn gaan gebruiken, hebben het meeste voordeel bij verduurzamingsmaatregelen."*

Het zou kunnen dat de voorgestelde woningverduurzaming dus gebaseerd is op een dominante visie van financieel draagkrachtige bewoners en bewoners met een hoog energieverbruik, waarbij mensen die niet aan dit profiel voldoen nauwelijks worden betrokken bij de voorgestelde maatregelen. Dit wordt in de dimensie van erkenning volgens Fraser (2003) ook wel *ontkenning* genoemd. Coolsaet en Néron (2020) benadrukken dat *ontkenning* zich kan uiten in zogenaamd universele oplossingen die worden voorgesteld in het kader van duurzaamheid, maar die in werkelijkheid niet universeel zijn.

4.2.3 Niet willen participeren: ongeïnteresseerd of mis-geïnformeerd

Meerdere respondenten geven aan dat ze denken dat andere eigenaren niet willen participeren, puur uit desinteresse. Een financieel draagkrachtige bewoner noemt het volgende:

"Uit gemakzucht wordt er ook niet gedaan. Ja, geen interesse, denk ik."

Binnen deze uitspraak kunnen we een vorm van *miskenning* (Fraser, 2003) identificeren. Vooroordelen worden gevormd over mensen, waardoor ze niet als volwaardig worden beschouwd. Deze respondent omschrijft andere eigenaren als 'ongeïnteresseerd', maar het zou volgens Mullainathan & Shafir (2013) kunnen zijn dat dit beeld onjuist is. Het kan zijn dat

eigenaren in werkelijkheid bijvoorbeeld te maken hebben met schaarste, waarbij dringende zaken zoals werk, voedsel en onderwijs op de voorgrond staan.

Ook doet een bestuurslid een uitspraak die goed bedoeld lijkt, maar in werkelijkheid de gelijkwaardige status van mede-eigenaren ontkent.

"Nou, ik vind niet dat iedereen zou moeten, want er zijn natuurlijk mensen die wat beperkter zijn in dat soort dingen snappen en doen. Maar ik vind wel dat mensen die het kunnen wel eigenlijk die moeite erin zouden moeten steken, want het gaat wel om je huis, om je woning."

Deze uitspraak is gebaseerd op een bepaald beeld, namelijk dat er mede-eigenaren zijn die beperkter zijn in het begrijpen en uitvoeren van bepaalde taken. Het kan echter ook zijn dat deze eigenaren simpelweg worden genegeerd of andere behoeften hebben, in plaats van dat ze daadwerkelijk niet begrijpen wat er speelt.

Dergelijke uitspraken en percepties dragen bij aan het ontstaan van ondergewaardeerde status in de dimensie van erkenning. Het is belangrijk om deze miskennis en vooroordelen te erkennen en te streven naar een inclusieve en gelijkwaardige benadering van de participatie van alle eigenaren in de besluitvorming rondom de verduurzaming.

4.2.4 Misbruik van positie

Een lid van het bestuur geeft aan dat er zo weinig mensen kunnen participeren in het bestuur, waardoor degenen die dat wel kunnen mogelijk misbruik kunnen maken van hun positie.

"Dat is ook de reden waarom zo'n vorige bestuurder in zo'n positie terechtkomt, hè? Die weet aardig wat van de aannemer en de aannemerswereld en brengt een mooi verhaal op zo'n vergadering, en iedereen is allang blij dat het gedaan wordt. Hup, hij is voorzitter, of hij is adviseur of wat dan ook. Zo gaan die dingen."

De vorige voorzitter is daarom afgezet van zijn positie. Een bestuurslid zegt daarover het volgende:

"Het vorige plan dat er lag, was weer via vrienden die bouwbedrijven hadden... die plannen zijn omver geholpen omdat er vragen waren van: 'hé, dit is wel heel raar'."

Deze voorzitter was zelf aannemer en wilde de verduurzaming uitvoeren met partijen van zijn vrienden. Dit zorgde voor wantrouwen over de positie van de voorzitter. Hij zou onwetende kwetsbare bewoners op extra kosten kunnen jagen. In principe kan deze voorzitter geen besluiten nemen zonder instemming van de eigenaren. Echter, heeft hij macht over de kennis; zijn autoritaire positie zou ervoor kunnen zorgen dat bewoners met weinig kennis zijn advies klakkeloos overnemen. De status van de bestuursfunctie zorgt in de dimensie van herverdeling

voor een risico van exploitatie, waarbij de eigenaren worden gebruikt voor het profijt van anderen.

Maar ook over het huidige bestuur wordt door twee respondenten wantrouwen geuit over de positie die zij innemen. Deze zou namelijk te veel gekleurd zijn door eigen belangen/idealen en daardoor 'niet onafhankelijk'. Een vrouwelijke eigenaar zegt daarover het volgende: *"Als je een wat onafhankelijke partij hebt, die kan daar wat meer sturing aan geven en wat begeleiding aan geven."*

In deze vraag naar onafhankelijkheid, maar ook in het wantrouwen naar de voorzitter, kan de opvatting van subjectieve vrijheid van Fraser (2003) worden herkend: mensen mogen zelf bepalen welke waarden ze willen uitdragen, maar deze mogen de vrijheden van anderen niet beperken. Doordat deze respondent het gevoel heeft dat bepaalde waarden domineren, wordt zij zelf mogelijk in haar vrijheid beperkt. En de oude voorzitter bood weinig verschillende keuzes voor de verduurzaming, maar presenteerde elke keer maar één optie. Dit werd door een aantal respondenten gezien als een beperking van hun vrijheid.

4.2.5 Deelconclusie

Het gebrek aan participatie in deze Vve kan worden teruggevoerd op twee centrale problemen: het "niet kunnen" en "niet willen" participeren.

Ten eerste is er sprake van een kennis- en vaardigheidskloof. Eigenaren geven aan niet over de benodigde technische of organisatorische kennis te beschikken om bij te dragen aan de verduurzaming. Dit leidt tot een vorm van miskennis, waarbij alleen eigenaren met specifieke vaardigheden toegang hebben tot het bestuur, waardoor anderen niet volgens de theorie van Fraser (2003) niet gelijkwaardig kunnen deelnemen.

Ten tweede zijn er gevallen waarin eigenaren bewust kiezen om niet te participeren. Redenen variëren van het afwijken van de dominante norm tot wantrouwen in de voorgestelde plannen. Specifieke groepen, zoals financieel kwetsbare en oudere eigenaren, evenals energiezuinige bewoners, voelen zich ondervertegenwoordigd en vertrouwen de plannen niet, die voornamelijk zijn afgestemd op financieel draagkrachtige bewoners en bewoners met een hoog energieverbruik.

Concluderend zorgen deze verschillende vormen van miskennis ervoor dat de dominante waarden van hoogopgeleiden en financieel draagkrachtige de voorgestelde verduurzaming bepalen, waardoor anderen bewoners niet worden erkend in hun behoeftes en kwaliteiten.

4.3 Misrepresentatie

"Als je zelf een VvE begint en je gaat zelf die voorwaarden opstellen, kan ik me voorstellen dat dat hele andere voorwaarden zijn dan wat wij hebben," zegt een gepensioneerd bestuurslid.

In principe hebben alle eigenaren toegang tot de besluitvorming binnen de VvE. Echter hebben ze nauwelijks tot geen invloed op de constructie en moeten ze een langdurig proces doorlopen dat zowel geld kost als om kennis vraagt om iets te veranderen. Zowel verschillende bewoners als het bestuur beschouwen de huidige constructie van de VvE als ongeschikt voor de behoeften van de huidige eigenaren. Daarom kan dit in de dimensie van vertegenwoordiging worden gezien als een vorm van *misframing* (Fraser, 2006), waarbij bewoners zijn uitgesloten van de besluitvorming over de wetgeving die de regels binnen de VvE bepaalt.

4.3.1 Veranderen van de splitsingsakte

Volgens een bestuurslid komt dit doordat de splitsingsakte is opgesteld door een pensioenfonds dat waarschijnlijk zoveel mogelijk kosten wilde besparen en daardoor het onderhoud grotendeels de verantwoordelijkheid van elke individuele eigenaar maakte. Dit vermoeden kan worden bevestigd door documentanalyse. Het bestuurslid zegt hierover het volgende:

"Dat kan je wel zien, dat heeft iemand geschreven die alleen maar geld wilde verdienen aan het verhuren van die panden: alles zo veel mogelijk afschuiven en zo min mogelijk zelf doen. Dus het is ook geen splitsingsakte die erop gebaseerd is om dingen eerlijk te verdelen onder de eigenaars."

Hij stelt dat de manier waarop het gezamenlijke en individuele bezit in de VvE is bepaald, niet overeenkomt met wat de eigenaren voor ogen hebben. Bijvoorbeeld, de gevels zijn nu individueel bezit, waardoor het onmogelijk is om gezamenlijk de verduurzaming met betrekking tot dubbelglas door te voeren. Volgens enkele respondenten is het onlogisch dat de gevels individueel bezit zijn, aangezien de appartementen uit meerdere verdiepingen bestaan en er steigers nodig zijn. Het feit dat de huidige bewoners niet worden vertegenwoordigd in de huidige akte leidt tot onrechtvaardigheden binnen de dimensie van herverdeling. De basis van de akte is namelijk gebaseerd op een vorm van exploitatie (Fraser, 2003); de bewoners binnen de VvE werden ooit gebruikt om de rijkdom van het pensioenfonds in stand te houden. Er is ook een vorm van miskennis te ontdekken; de akte opgesteld door het pensioenfonds beschouwt de bewoners niet als volwaardige mensen, maar als een middel om een doel te bereiken, namelijk geld verdienen.

Echter realiseren veel eigenaren niet dat de verduurzaming niet lukt door de huidige juridische constructie. Ondanks dat het bestuur op de vergadering probeert uit te leggen dat zij vastlopen in de regels, lijkt dit besef niet bij iedere eigenaar in te dalen. Zo stelt een eigenaar dat de langdurigheid van het traject te wijten is aan het huidige bestuur, want met het vorige bestuur was de verduurzaming allang gelukt.

Het bestuur stelt daarom in de vergadering voor om de huidige splitsingsakte aan te passen. Dit is juridisch gezien mogelijk, maar praktisch gezien een enorme uitdaging; het kost namelijk geld, tijd en vereist de juiste juridische kennis. In de vergadering stemden de aanwezige eigenaren voor deze maatregel: hierbij bleek dat er een overtuigende meerderheid voor het veranderen van de splitsingsakte stemt. Ook de financieel kwetsbare eigenaar geeft in het interview aan het hiermee eens te zijn. Zij hoopt dat haar stem na het doorvoeren van de wijzigingen beter vertegenwoordigd kan worden.

Het veranderen van de regels binnen de splitsingsakte naar de behoeften van de huidige bewoners lijkt een voor de hand liggende maatregel om al deze problemen op te lossen. Echter is het de vraag of deze maatregel daadwerkelijk de onderliggende oorzaak van de onrechtvaardigheden oplost. Ondanks dat deze VvE na de aanpassing makkelijker in staat is om de verduurzaming te bewerkstelligen, zijn de verduurzamingsmaatregelen nog steeds voornamelijk afgestemd op grootverbruikers, hoogopgeleiden en financieel draagkrachtigen. Als huurders binnen de nieuwe regels meer zeggenschap krijgen, blijft hun economische positie nog steeds afhankelijk van de verhuurder. Om deze onderliggende structuren te ontmantelen, zouden we dus moeten kijken naar *transformatieve maatregelen*. Volgens Fraser zijn dit maatregelen die de gehele structuur ontmantelen, in plaats van *affirmatieve maatregelen* die volgens Fraser gericht zijn op het bestrijden van onrechtvaardigheid zonder de onderliggende oorzaak aan te pakken.

4.3.2 Meta-political misrepresentation

Om deze onderliggende oorzaak toe te lichten, is het belangrijk om te kijken naar een vorm van misrepresentatie die Fraser *Meta-political misrepresentation* noemt. Fraser stelt dat de manier waarop we binnen nationale grenzen spreken over onrechtvaardigheden niet langer overeenkomt met de huidige wereldwijde markt. Deze vorm van misrepresentatie houdt in dat wereldwijde machtshebbers de kaders van rechtvaardigheid bepalen, waardoor het democratische debat over deze kaders wordt belemmerd.

Hoewel deze vorm van misrepresentatie op het eerste gezicht niet direct herkenbaar is in de data, geven meerdere respondenten herhaaldelijk aan dat ze zich machteloos voelen binnen het

huidige systeem met betrekking tot de verdeling van macht, geld en kennis. Hieronder worden enkele voorbeelden van uitspraken gegeven die dit illustreren:

"Het is een kapitalistische maatschappij waarin het echt draait om wie het meeste geld heeft, heeft de meeste macht en dat is gewoon zo."

"Het is ook een beetje hoe het werkt in Nederland, en in de meeste landen, dat je gewoon enigszins goed geboren moet zijn en dat je enigszins geluk moet hebben in het leven, wat je allemaal overkomt of je de mogelijkheid hebt gehad om onderwijs te volgen en dergelijke. Ja, dat zorgt er gewoon voor dat je meer verdient."

Respondenten doen vaak uitspraken als 'het is gewoon zo', wat erop kan duiden dat ze zich machteloos voelen om iets aan dit systeem te veranderen, ondanks dat ze het er niet mee eens zijn. Deze gevoelens van machteloosheid kunnen ook voortkomen uit het feit dat dit niet alleen een nationaal probleem is, maar een wereldwijd probleem. Bedrijven hebben op dit moment macht en invloed op zowel de productie als consumptie van energie op wereldwijde schaal (McCauley et al., 2013). Ze bepalen zowel de prijs als de benodigde kennis voor verduurzaming. Respondenten geven herhaaldelijk aan dat de juiste kennis momenteel niet aanwezig is binnen de VvE:

"Ik denk dat de overheid wel een rol heeft om te helpen verduurzamen, hè. Dat doen ze ook met subsidies en dergelijke. Alleen denk ik dat de kosten een deel zijn, maar het andere deel is gewoon kennis en expertise. Die hebben we niet in de VvE."

Het probleem van het gebrek aan kennis laat echter de omvang van het probleem zien. De onderliggende vraag is namelijk wie toegang zou moeten hebben tot deze kennis en op welke manier deze toegang inclusief is. Maar wie heeft precies invloed op deze kennis? Wie bepaalt momenteel wat 'de juiste' kennis is? Een eenvoudig antwoord op de eerste vraag zou zijn dat de Nederlandse overheid deze kennis beschikbaar zou moeten stellen aan de bewoners. Maar het realistische antwoord is dat zelfs de Nederlandse overheid niet over deze kennis beschikt. Wereldwijde energiebedrijven (de markt) bepalen momenteel grotendeels deze kennis, bijvoorbeeld met betrekking tot energieprijzen, technologie en toegankelijkheid.

Daarom stelt Fraser (2006) voor dat de structuur van de huidige politiek met betrekking tot verduurzaming moet worden ontmanteld. Met betrekking tot woningverduurzaming zou dit betekenen dat de huidige vorm ervan moet worden gedeconstrueerd om de onrechtvaardigheden die het veroorzaakt aan te pakken. In het geval van een VvE zou dit betekenen dat deze niet langer zou voortbestaan. Hierdoor zou de manier waarop we naar energie, eigendom en duurzaamheid kijken fundamenteel veranderen.

4.3.3 Deelconclusie

De huidige constructie en juridische context van een VvE voldoen niet aan de behoeften van de huidige eigenaren, vooral als het gaat om verduurzaming. De huidige regels, zoals bepaald door de splitsingsakte, zijn vaak opgesteld met kostenbesparing als primair doel, wat leidt tot aanzienlijke obstakels bij de verduurzaming. Hoewel er een consensus is over de noodzaak om deze akte te wijzigen, blijft dit proces complex, tijdrovend en vereist de juridische expertise.

Bovendien biedt deze wijziging volgens Fraser (2006) alleen maar een affirmatieve oplossing en pakt het daardoor de dieperliggende onrechtvaardigheden niet aan. De dominante focus op grootverbruikers en financieel draagkrachtige individuen in de huidige verduurzamingsmaatregelen vormt een structureel probleem dat niet volledig kan worden aangepakt door enkel de akte te wijzigen. Het concept van meta-politieke misrepresentatie, van Fraser maakt kenbaar dat een verduurzaming niet enkel kan worden benadering vanuit een nationaal perspectief, maar dat dit om een wereldwijd perspectief vraagt.

5. Conclusie

Deze scriptie onderzocht de problematiek rondom woningverduurzaming binnen een Vereniging van Eigenaren in Nederland aan de hand van de driedimensionale theorie van sociale rechtvaardigheid van Fraser. Het doel was om te bepalen in hoeverre de dimensies van sociale rechtvaardigheid herkenbaar zijn en hoe de onderlinge relaties tussen deze dimensies nieuwe inzichten kunnen bieden voor zowel de praktijk als het beleid.

De belangrijkste bevindingen kunnen als volgt worden samengevat.

Binnen de dimensie van **herverdeling** blijkt dat alleen bewoners die individueel verantwoordelijk zijn voor financiële lasten, kunnen deelnemen aan woningverduurzaming, waardoor financieel kwetsbare bewoners niet mee kunnen doen.

Binnen de dimensie van **erkenning** blijkt dat de voorgestelde verduurzamingsmaatregelen voornamelijk zijn afgestemd op de behoeften van bewoners met economische en technische kennis, bewoners die veel energie verbruiken en hoogopgeleiden.

Binnen de dimensie van **vertegenwoordiging** blijkt dat de huidige bewoners onvoldoende vertegenwoordigd worden in de regelgeving en wetgeving die ten grondslag liggen aan de VvE. De conclusie op basis van de analyse is dat het voorgestelde Nederlandse beleid voor woningverduurzaming is gebaseerd op een economische en sociale verdeling die gericht is op grootverbruikers, hoogopgeleiden en financieel draagkrachtigen. Dit leidt ertoe dat mensen die aan deze kenmerken voldoen eerder geneigd zijn om deel te nemen aan het bestuur en de voorgestelde maatregelen, zoals zonnepanelen en isolatie, te bepalen. Hierdoor voelen bewoners die financieel kwetsbaar zijn, weinig energie verbruiken en laagopgeleid zijn zich minder goed vertegenwoordigd in de besluitvorming. Zolang er geen ruimte is voor pluralistische waarden binnen woningverduurzaming, zal deze circulaire relatie voortbestaan. Van tevoren werd verwacht dat rechtvaardig klimaatbeleid niet alleen moet worden beoordeeld vanuit de dimensie van herverdeling, maar ook vanuit de dimensies van erkenning en vertegenwoordiging. Door de dynamiek tussen deze dimensies te analyseren, kunnen we concluderen dat de integratie van alle drie deze dimensies van groot belang is. Dit komt doordat onrechtvaardigheden vaak niet tot één dimensie kunnen worden gereduceerd, maar onderling verbonden zijn in een oorzaak-gevolg relatie.

Daarom is een exclusieve focus op de dimensie van herverdeling, zoals voorgesteld in het WRR-rapport (2023), niet voldoende om een rechtvaardige woningverduurzaming te realiseren (Straver et al., 2020). Het is ook belangrijk om de denkwijzen van verschillende burgers met betrekking tot woningverduurzaming te begrijpen en deze te integreren in de transitie (Jenkins,

2019). De energietransitie mag echter niet alleen vanuit nationaal perspectief worden benaderd, zoals momenteel gebeurt in het WRR-rapport, maar moet een wereldwijd perspectief hanteren om rechtvaardigheid te kunnen aankaarten.

6. Discussie

De driedimensionale theorie van Fraser biedt waardevolle inzichten in de woningverduurzaming, waarbij de onderlinge relaties tussen de drie dimensies in een oorzaak-gevolg relatie naar voren komen.

Niettemin zijn er ook beperkingen te vinden in haar theorie.

6.1 Beperking van de theorie van Fraser

Een eerste beperking is dat haar theorie veeleisend is, omdat het ideaal van *gelijkwaardige participatie* lastig te realiseren is in de praktijk om twee redenen.

Ten eerste blijkt uit de analyse dat het zeer complex is om binnen de kaders van haar theorie effectieve maatregelen te bedenken, omdat bijna elke maatregel mogelijk nieuwe vormen van onrechtvaardigheid met zich meebrengt. De maatregelen met betrekking tot transformatie zijn echter, zoals Fraser (2006) zelf opmerkt, abstract en daardoor moeilijk toepasbaar in de praktijk. Ten tweede blijkt het in de praktijk al moeilijk genoeg om überhaupt participatie binnen de VvE te bewerkstelligen. Om haar radicaaldemocratische ideaal te verwezenlijken, is het van belang dat alle bewoners deelnemen aan het besluitvormingsproces. Echter blijkt dat veel eigenaren op dit moment niet deelnemen, ondanks vele inspanningen van het bestuur om meer betrokkenheid te creëren. Volgens Fraser zou dit kunnen komen doordat zij zich niet als auteurs van de voorgestelde maatregelen beschouwen. Het is echter ook aannemelijk dat bewoners simpelweg geen tijd hebben om overal actief aan deel te nemen en dus keuzes moeten maken. Het gevolg hiervan is dat er altijd mensen zijn die niet deelnemen aan het besluitvormingsproces, waardoor gelijkwaardige participatie onbereikbaar lijkt.

Een tweede beperking is dat het ideaal van gelijkwaardige participatie gebaseerd is op een liberaal westers denkpatroon en daardoor sterk de focus legt op het individu (Sovacool, 2017). Hierdoor komen aspecten die betrekking hebben op het collectief nauwelijks aan bod, terwijl respondenten herhaaldelijk verwijzen naar de waarde van "collectief denken". Naast het feit dat de focus op het individu ervoor zorgt dat het collectieve aspect onderbelicht blijft, uit ook Martha Nussbaum (2006) kritiek op het ideaal van een autonoom individu als maatstaf voor waardigheid. Volgens haar kunnen mensen met een verstandelijke beperking dan niet worden beschouwd als waardig respect. Dit plaatst de notie van pluralisme, waarop de theorie van Fraser (2003) is gebaseerd, onder druk, omdat blijkbaar niet alle mensen binnen haar theorie daadwerkelijk geïntegreerd worden.

Een derde beperking is dat rechtvaardigheid als gelijkwaardige participatie een antropocentrische visie op de wereld hanteert en daardoor geen aandacht heeft voor niet-menselijke levensvormen (Sovacool, 2017). De gevolgen van de schade die woningverduurzaming kan veroorzaken voor de natuur en dieren blijven hierdoor onderbelicht. Terwijl het "all affected" principe, waarbij Fraser stelt dat iedereen die schade ondervindt van de acties van anderen recht heeft op rechtvaardigheid, ook toegepast zou kunnen worden op dieren en planten.

6.2 Beperkingen van het onderzoek

Een eerste beperking is dat zowel de bewoners als de onderzoeker de VvE-verduurzaming voornamelijk benaderen als een nationale kwestie. Hierdoor is er weinig aandacht voor de invloed van internationale factoren, zoals energiebedrijven. Vanwege deze beperkte scope komt het concept van meta-politieke misrepresentatie van Fraser (2003) nauwelijks aan bod. Dit kan resulteren in een te sterke focus op nationaal beleid, terwijl een succesvolle verduurzaming sterk afhankelijk is van factoren buiten deze nationale context.

Een tweede beperking is dat de verzamelde data voor dit onderzoek al was verkregen voordat het huidige onderzoeksplan werd opgesteld. Dit versterkt enerzijds de betrouwbaarheid van het onderzoek, omdat de interviews zijn afgenomen zonder expliciete aandacht voor de driedimensionale theorie. Anderzijds kan de diepgang van de theorie hierdoor enigszins beperkt zijn, aangezien de topiclijst van de onderzoeker voornamelijk gericht was op het paradigma van herverdeling en minder op erkenning. Ook blijft de visie van huurders onderbelicht, omdat zij door de focus op eigenaren niet zijn geïnterviewd in de dataverzameling.

Een derde beperking is dat dit onderzoek is geschreven vanuit het perspectief van een specifieke theorie, zonder gebruik te maken van theoretische triangulatie door meerdere perspectieven met elkaar te vergelijken (Thurmond, 2001). Vanwege de beperkte tijd van het onderzoek is deze keuze bewust gemaakt om te voorkomen dat de diepgang van de theorie verloren zou gaan door tijdsdruk. Dit kan echter als gevolg hebben dat de onderzoeker te sterk gefocust is geweest op deze specifieke theorie, waardoor andere waardevolle inzichten die mogelijk in contrast staan met deze theorie onderbelicht zijn gebleven.

6.3 Suggesties voor vervolgonderzoek

De *casestudy* die voor dit onderzoek is geselecteerd kent weinig diversiteit in cultuur en bestaat voornamelijk uit witte bewoners met een Nederlandse nationaliteit. Een vervolgonderzoek naar

woningverduurzaming met bewoners die grotere verschillen in culturele diversiteit kennen, zou daarom een gedegen aanvulling zijn om de resultaten te kunnen verrijken.

De VvE-woningverduurzaming zou in het licht van rechtvaardigheid kunnen worden vergeleken met een energy community. Hierbij starten burgers een eigen initiatief waarbij het bezit rondom energie een collectieve aangelegenheid wordt (Caramizaru & Uihlein, 2020). Dit zou kunnen helpen om voor VvE's een nieuwe vorm te bedenken waarin ook financieel kwetsbare bewoners een kans hebben om mee te doen.

Van der Weele (2022) omschrijft in zijn proefschrift de morele beladenheid van afhankelijkheid, waarbij blijkt dat de paradigma's rondom afhankelijkheidsrelaties uiteen worden gezet. De mate waarin bewoners het gevoel hadden afhankelijk te zijn en daardoor beperkt in vrijheid, had veel invloed op de mate waarin bewoners een maatregel als rechtvaardig ervaren. Deze relatie tussen afhankelijkheid en rechtvaardigheid zou in vervolgonderzoek diepgaander kunnen worden onderzocht.

De blik van Fraser op het individu zou kunnen worden verrijkt met een andere politieke theorie gericht op het collectief. Het perspectief van filosoof Thijs Lijster (2022) zou daarbij waardevol kunnen zijn: hij omschrijft in het boek 'Wat we gemeen hebben' de betekenis van de gemeenschap en het gemeenschappelijk bezit in de hedendaagse samenleving en beschrijft een manier waarop de staat en de gemeenschap met elkaar zouden kunnen samenwerken. In het kader van VvE-verduurzaming zou dit kunnen helpen om het radicaaldemocratische ideaal meer vorm te geven in de context van mede-eigenaarschap.

6.4 Suggesties voor beleid

Voor een rechtvaardige VvE-verduurzaming is het belangrijk om de stem van de bewoners te integreren in het huidige beleid. Hieronder worden twee suggesties voor beleid gedaan die kunnen bijdragen aan dit doel.

De eerste suggestie is dat, ondanks dat een volledige wijziging van de splitsingsakte volgens Fraser niet alle onderliggende onrechtvaardigheden kan verhelpen, het op dit moment de meest haalbare maatregel is om bewoners meer eigenaarschap over hun eigen woning te geven.

Een tweede suggestie met betrekking tot de toegankelijkheid van bestuursfuncties zou kunnen zijn om de huidige bestuursfunctie pluralistisch te maken door een 'normaal salaris' voor deze functie aan te bieden. Hierdoor wordt het voor mensen met een kwetsbare economische positie gemakkelijker om deel te nemen. Dit zou ook directe invloed hebben op de dimensie van vertegenwoordiging, omdat nu ook financieel kwetsbare bewoners meer invloed hebben op de verduurzaming. Het voorgestelde probleem is echter nog niet volledig opgelost, omdat deze

positie nog steeds wordt gezien als bestemd voor mensen met economische en financiële vaardigheden binnen de dimensie van erkenning. Een combinatie van een salaris en een quota voor financieel kwetsbare bewoners zou er daarom voor kunnen zorgen dat zij meer zeggenschap krijgen binnen de VvE.

7.Literatuur

- Bellaart, H., Brock, A., Haydary, M & Odekerken., M. (2021). *Naar een inclusieve energietransitie: Belemmeringen en bouwstenen bij participatie van inwoners met een migratieachtergrond*. Kennisplatform Integratie & Samenleving. Geraadpleegd op 28 september 2022, van <https://www.kis.nl/publicatie/naar-een-inclusieve-energietransitie>
- Biesta, G. J. (2011). *Learning democracy in school and society: Education, lifelong learning, and the politics of citizenship*. Springer Science & Business Media.
- Bullard, R. (2005). Environmental justice in the 21st century. *Debating the earth*, 3222-3356.
- Caramizaru, A., & Uihlein, A. (2020). *Energy communities: an overview of energy and social innovation* (Vol. 30083). Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Carley, S., & Konisky, D. M. (2020). The justice and equity implications of the clean energy transition. *Nature Energy*, 5(8), 569–577. <https://doi.org/10.1038/s41560-020-0641-6>
- CBS. (2015). Aantallen en kenmerken van Verenigingen van Eigenaren. Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS. (2022). *Energietransitie*. Centraal Bureau Voor De Statistiek. <https://www.cbs.nl/nl-nl/economie/industrie-en-energie/energietransitie>
- Coolsaet, B., & Néron, P. Y. (2020). Recognition and environmental justice. In *Environmental Justice* (pp. 52-63). Routledge.
- De Jonge, H. (2022, 23 december). Versnelling verduurzaming in beheer van Verenigingen van Eigenaars [Kamerbrief]. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/12/23/kamerbrief-over-versnelling-verduurzaming-gebouwen-in-beheer-van-verenigingen-van-eigenaars-vves>
- Dignum, M., Van Der Kooij, P., Kunseler, E., Van Schie, M., Schilder, F., & Van Der Staak, M. (2021). Warmtetransitie in de praktijk: Leren van ervaringen bij het aardgasvrij maken van wijken. In <https://www.pbl.nl/publicaties/warmtetransitie-in-de-praktijk>. Planbureau voor de Leefomgeving.
- Dobson, A. (1998). *Justice and the environment: Conceptions of environmental sustainability and theories of distributive justice*. Clarendon Press.
- Fraser, N. From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a ‘post-socialist’ age’ (1995). *NL Rev*, 212, 68-68.

- Fraser, N. (2003). Social justice in the age of identity politics: redistribution, recognition, and participation. In J. Golb, J. Ingram, & C. Wilke (Vert.), *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange* (New edition, pp. 7–106). Verso.
- Fraser, N., & Honneth, A. (2003). *Redistribution Or Recognition?: A Political-Philosophical Exchange*. Verso.
- Fraser, N., (2004). Recognition, redistribution and representation in capitalist global society: An interview with Nancy Fraser. *Acta Sociologica*, 47(4), 374-382.
- Fraser, N. (2006). Reframing justice in a globalizing world. In *Nationalism and Global Solidarities* (pp. 178-196). Routledge.
- GhaffarianHoseini, M. (2013). Sustainable energy performances of green buildings: A review of current theories, implementations and challenges. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 25, 1-17.
- Honneth, A. (1996). *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. MIT Press.
- Hurenkamp, M., & Tonkens, E. (2020). Ontwerpprincipes voor betere burgerparticipatie. *Bestuurskunde*, 16(1), 54-63.
- Jenkins, K., McCauley, D., Heffron, R., Stephan, H., & Rehner, R. (2016). Energy justice: A conceptual review. *Energy Research & Social Science*, 11, 174–182.
- Jenkins, K. (2019). Energy Justice, Energy Democracy, and Sustainability: Normative Approaches to the Consumer Ownership of Renewables. In *Springer eBooks* (pp. 79–97). https://doi.org/10.1007/978-3-319-93518-8_4
- Klapwijk, A., Backer, J., Rood, N., & Aartsma, Y. (2021). Op weg naar een effectieve ontzorgingsmarkt: Een onderzoek naar de ontwikkeling van een ontzorgingsmarkt die bijdraagt aan versnelde woningverduurzaming. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, from <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2021/09/29/op-weg-naar-een-effectieve-ontzorgingsmarkt/Stappen+op+weg+naar+een+effectieve+ontzorgingsmarkt.pdf>
- Lijster, T. (2022). *Wat we gemeen hebben*. Bezige Bij b.v., Uitgeverij De.
- McCauley, D. A., Heffron, R. J., Stephan, H., & Jenkins, K. (2013). Advancing energy justice: the triumvirate of tenets. *International Energy Law Review*, 32(3), 107-110.
- Mullainathan, S., & Shafir, E. (2013). *Scarcity: Why having too little means so much*. Macmillan.

- Neuman, L. W. (2014). *Social Research Methods: Pearson New International Edition: Qualitative and Quantitative Approaches* (Pearson New International ed of 7th Revised ed). Pearson India Education.
- Nordhaus, T., & Shellenberger, M. (2021, April 5). *The death of environmentalism: Global warming politics in a post-environmental world*. Grist. <https://grist.org/article/doe-reprint/>
- Nussbaum, M. C. (2006). *Grensgebieden van het recht : over sociale rechtvaardigheid*. <https://chicagounbound.uchicago.edu/books/334/>
- Pesch, U., Correljé, A., Cuppen, E., & Taebi, B. (2017). Energy justice and controversies: Formal and informal assessment in energy projects. *Energy Policy*, *109*, 825–834. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2017.06.040>
- Rijksoverheid. (2019). *Klimaatakkoord*. <https://www.klimaatakkoord.nl/documenten/publicaties/2019/06/28/klimaatakkoord>
- Ruiter, D. W. (1997). A basic classification of legal institutions. *Ratio Juris*, *10*(4), 357-371.
- Sandel, M. (2012). *Rechtvaardigheid: wat is de juiste keuze?* Have, Ten.
- Sovacool, B. K. (2014). What are we doing here? Analyzing fifteen years of energy scholarship and proposing a social science research agenda. *Energy Research & Social Science*, *1*, 1-29.
- Sovacool, B. K., & Dworkin, M. H. (2015). Energy justice: Conceptual insights and practical applications. *Applied energy*, *142*, 435-444.
- Sovacool, B. K., Burke, M., Baker, L., Kotikalapudi, C. K., & Wlokas, H. L. (2017). New frontiers and conceptual frameworks for energy justice. *Energy Policy*, *105*, 677–691. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2017.03.005>
- Steenbekkers, A., Fransman, R., De Kluizenaar, Y., & Flore, P. (2021, July 21). *Woningverduurzaming: willen en kunnen betekent nog niet doen*. Publicatie | Sociaal En Cultureel Planbureau. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2021/04/29/woningverduurzaming>
- Straver, K., Mulder, P., Middlemiss, L., Hesselman, M., Feenstra, M., & Herrero, S. T. (2020). *Energiearmoede en de Energietransitie: Energiearmoede beter meten, monitoren en bestrijden*. TNO Whitepaper
- Swanborn, P. G. (2013). *Case studies: wat, wanneer en hoe?* Boom.
- Thompson, S. (2006). *The Political Theory of Recognition: A Critical Introduction*. Polity.
- Thurmond, V. A. (2001). The point of triangulation. *Journal of nursing scholarship*, *33*(3), 253-258.

- Tiellemans, N., Kemperman, A., Maussen, S., & Arentze, T. (2022). The influence of group decision-making on residents' preferences for sustainable energy measures of dwellings. *Building Research & Information*, 50(4), 410-423.
- Van der Weele, S. (2022). The moral charge of dependency. *Universiteit Voor Humanistiek*. https://research.uvh.nl/ws/portalfiles/portal/36014313/Dissertation_SimonvanderWeele_Web.pdf
- Van Staa, A., & de Vries, K. (2014). Directed content analysis: een meer deductieve dan inductieve aanpak bij kwalitatieve analyse. *Kwalon*, 19(3).
- Verstappen, L., Van Der Vleuten, M., De Jong, I., Oomen, K., Brinkhuijsen, R., Siewers, C., De Laat, R., Veldhuizen, A., & Vonck, F. J. (2020). Vervolg Boek 5 BW van de toekomst : Ontwerp wetsvoorstel appartementsrechten. *WPNR*. <https://research.rug.nl/en/publications/vervolg-boek-5-bw-van-de-toekomst-ontwerp-wetsvoorstel-appartement>
- Walker, G. (2009). Beyond distribution and proximity: exploring the multiple spatialities of environmental justice. *Antipode*, 41(4), 614-636.
- Walker, G., & Day, R. (2012). Fuel poverty as injustice: Integrating distribution, recognition and procedure in the struggle for affordable warmth. *Energy policy*, 49, 69-75.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2023) *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Over de verdeling van klimaatkosten*, WRR-Rapport 106, Den Haag: WRR
- Williams, S., & Doyon, A. (2019). Justice in energy transitions. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 31, 144-153.
- Yin, R. K. (2017). *Case Study Research and Applications: Design and Methods*. Sage Publications, Inc.

8. Bijlage

8.1 Topiclijst

HOOFDVRAAG: *Hoe ziet energie rechtvaardigheid met betrekking tot woningverduurzaming eruit volgens de bewoners van een Vve?*

Inleiding

Vertellen wie wij zijn (UvH) waar we onderzoek naar doen. Vragen of het interview opgenomen kan worden. Dat we resultaten anonimiseren. Vind je het leuk om ons verslag te ontvangen? Toelichten doel en uitleg plannen verduurzaming.

1. Introductie

Voorstellen	Leeftijd, woonsituatie (samen, alleen, kinderen?), beroep.
Woonsituatie	Hoe lang woon je al in dit huis? Hoe ervaar je het wonen hier? Hoe ervaar je het contact met de andere bewoners?
Betrokkenheid	Wat weet je af van de vereniging van eigenaren? Voel je jezelf daarbij betrokken? Waarom wel / niet?
Mening verduurzaming	Wat weet je van het huidige verduurzamingsplan? Wat vind je van verduurzaming binnen een Vereniging van Eigenaren?

Taakverdeling

Huidige taakverdeling	Wat is volgens jou de huidige taakverdeling binnen de Vereniging van Eigenaren rondom de verduurzaming?
Onrechtvaardige taakverdeling	Wat vind je van de huidige taakverdeling? Wat is volgens jou oneerlijk / onrechtvaardig taakverdeling binnen verduurzaming VvE?
Eerlijke taakverdeling	<i>Zou je het eerlijk vinden als iedereen een taak uitvoert? Of vind je dat het door een selecte groep moet worden uitgevoerd? Door wie zou het dan moeten worden uitgevoerd? Waarom vind je dit eerlijk? Hoe zou een eerlijke taakverdeling binnen verduurzaming er volgens jou uitzien?</i>

Betrokkenheid Taakverdeling	Zou jij een taak op je willen nemen? Zo ja welke taak? Zo nee waarom niet?
Rol andere partijen	Wat zou volgens jou de rol van anderen partijen (de markt, overheden) in de taakverdeling moeten zijn?
Verantwoordelijkheid	Welke verantwoordelijkheid vind je als VvE bewoners hoort te hebben?

Besluitvorming

Huidige besluitvorming	Hoe worden in de huidige VvE volgens jou beslissingen gemaakt over verduurzaming? (huidige stemming via papier of vergadering) (driekwart moet ongeveer voor stemmen) (stemmen verdeeld adv grote appartement)
Oneerlijke / onrechtvaardige besluitvorming	Wat vind je van de huidige besluitvorming? Wat vind jij een onrechtvaardige besluitvorming binnen verduurzaming VvE? Vind je de splitsingsakte eerlijk? Vind je het quorum eerlijk (driekwart aanwezig, driekwart van de mensen aanwezig moet voor stemmen) anders tweede vergadering.
Eerlijke besluitvorming	Hoe zou jij eerlijke besluitvorming binnen de Vve inrichten? <i>Moet iedereen evenredig een stem hebben? Of moeten anderen meer beslissingsvermogen hebben? Waarom? Hoeveel eigenaren moeten het eens zijn met verduurzaming wil het volgens jou als rechtvaardig worden ervaren? Waarom vind je dit eerlijk? Vind je dat iedereen betrokken moet zijn? Op welke manier moet de beslissingen over maatregelen worden genomen en door wie?</i>
Betrokkenheid besluitvorming	Voel jij je betrokken bij de besluitvorming rondom de verduurzaming, waarom wel / niet? Heb je het gevoel dat je genoeg mogelijkheden hebt om je stem te laten horen? Heb je dat gevoel ook voor medebewoners? Naar wie wordt er het minst geluisterd en waarom? Zou je meer betrokken willen zijn en op welke manier?

Kosten / baten verdeling

Betaalbaarheid	<p>Wat is je financiële situatie. Zou je de huidige verduurzamingsmaatregelen ook individueel kunnen bekostigen?</p> <p>Heb je het gevoel veel ruimte te hebben in je portemonnee of zit je krap bij kas?</p> <p>Heb je zicht op hoe de kosten van de verduurzaming worden betaald? Heb je zich op de baten die verduurzaming oplevert?</p> <p>Weet je welk financieel effect de verduurzaming straks heeft op eigen portemonnee? Vind je de verdeling van kosten doormiddel van de splitsingsakte eerlijk?</p>
Oneerlijke kosten / baten verdeling	<p>Wat vind je van de huidige verdeling van kosten voor de verduurzaming? Wat vind je van de huidige verdeling van baten voor de verduurzaming? Wat zou je een oneerlijke kostenverdeling vinden? Wat zou je een oneerlijke baten verdeling vinden? (bijv. de vervuiler betaald)</p>
Eerlijke kostenverdeling	<p>Hoe ziet een eerlijke verdeling van de kosten er volgens jou uit?</p> <p><i>Hoe ziet een eerlijke verdeling van de baten er volgens jou uit?</i></p> <p><i>Vind je dat alle eigenaren evenveel moeten betalen of mogen de kosten verschillen per huishouden? Op basis waarvan zouden deze verschillen moeten worden bepaald? Zijn de kosten en baten gelijkwaardig?</i></p>
Financiële verantwoordelijkheid	<p>Als er financiële onzekerheid bij bewoners ontstaan door kosten, wie moet hiervoor dan de verantwoordelijkheid nemen?</p>

Solidariteit / Erkenning / Betrokkenheid Financiële kwetsbaarheid

Buurman kan kosten niet dragen	<p>Stel je buurman of buurvrouw kan de stijgende kosten niet dragen. Wat vind jij daarvan en wat zou jou oplossing daarvoor zijn? Zou je bereid zijn diegene te steunen door middel van een financiële bijdrage?</p>
---------------------------------------	--

Zelf niet kunnen dragen	Stel jij kan zelf de kosten niet dragen. Wat zou dan volgens jou een eerlijke oplossing hiervoor zijn? Van wie zou je hulp verwachten en van wie niet?
Solidariteit	Zou je bereid zijn diegene te steunen door middel van een financiële bijdrage? Of zou je bereid zijn degene op een andere manier te steunen? Waarom wel / niet? Wat betekent solidariteit in de context van een vereniging van eigenaren voor jou?

Voor of tegen verduurzamingsplan

Voor	Wanneer zou je voor het huidige verduurzamingsplan stemmen?
Tegen	Wanneer zou je tegen het huidige verduurzamingsplan stemmen?
Los van VvE	Zou je zonder de Vereniging van Eigenaren ook al verduurzamingsmaatregelen hebben gepland? Waarom wel / niet?
Betekenis rechtvaardigheid	Wat betekent rechtvaardigheid in relatie tot Vve verduurzaming voor jou?

Voordelen & Nadelen verduurzamen VvE

Voor & Nadelen	Wat zijn volgens jou de voordelen van verduurzaming binnen een Vereniging van Eigenaren? Wat zijn volgens jou de nadelen van verduurzaming binnen een vereniging van eigenaren?
Veranderen	Zou je iets aan de Vereniging van Eigenaren willen veranderen?
Rol overheid	Welke rol zou de overheid moeten spelen binnen de verduurzaming van Vereniging van Eigenaren?

Voorleggen kwesties

Kwestie 1: De kozijnen willen verduurzamen - want enkel glas. Valt niet onder splitsingsakte. Iedereen moet het er mee eens zijn om een lening af te sluiten. Lukt niet. Dreiging: iedereen

moet apart de kozijnen regelen, mensen met te weinig geld blijven achter. Voor 2050 moeten alle woningen verduurzaamd zijn. Wat vind je hierbinnen rechtvaardig?

Kwestie 2: Niemand wil in het bestuur, maar het kost de bestuursleden te veel tijd. Daarnaast zijn er ook vaak te weinig mensen die meedoen in de besluitvorming. Wat is hierbinnen rechtvaardig?

Kwestie 3: Er zijn eigenaren die hun huis onderhuren en hier zelf niet wonen. Ze zijn wel lid van de VvE, maar hebben geen eigen belang bij de verduurzaming. De huurders hebben niks te zeggen over de VvE, maar wonen wel in het pand. Wat vind je hierbinnen rechtvaardig?

Kwestie 4: Bewoners willen graag zonnepanelen, want ze weten dat dit een slimme investering is. Niet iedereen wil hieraan meewerken, maar ook is wederom een lening hiervoor nodig. Daarnaast zijn zonnepanelen onderdeel van het dak. Wat vind je hierbinnen rechtvaardig?

Afsluiting

Betekenis rechtvaardigheid	Wat betekent rechtvaardigheid in de energietransitie voor jou?
Afsluiting	Is er nog iets dat je onrechtvaardig vindt binnen woningverduurzaming van VvE's dat nog niet aan bod is gekomen? Zo ja wat? Is er nog iets wat ik ben vergeten? Iets dat je graag kwijt wilt? Moet ik nog iemand spreken?
Boodschap aan de overheid	Als je nu een boodschap zou mogen doorgeven aan de overheid in relatie tot woningverduurzaming en verenigingen van eigenaren, wat zou je dan tegen ze zeggen?

8.2 Toestemmingsformulier

Informatie voor deelname aan wetenschappelijk onderzoek:

Masterstudent Maud Taborsky

Rechtvaardige verdeling woningverduurzaming Vereniging van Eigenaren

Inleiding

Geachte deelnemer,

Met deze informatiebrief willen we u vragen of u wilt meedoen aan wetenschappelijk onderzoek. Meedoen is vrijwillig. U leest hier om wat voor onderzoek het gaat, wat het voor u betekent, en wat de voordelen en nadelen zijn. Wilt u de informatie doorlezen en beslissen of u wilt meedoen?

Stel uw vragen

U kunt uw beslissing nemen met de informatie die u in deze informatiebrief vindt. Daarnaast raden we u aan om op de website van de Universiteit voor Humanistiek de veelgestelde vragen van deelnemers aan onderzoek te lezen.

1. Algemene informatie

Dit onderzoek wordt uitgevoerd door masterstudent Maud Taborsky. Het is onderdeel van een onderzoeksstage bij de Intituut voor Publieke Waarden. Het Intituut voor Publieke Waarden helpt burgers die zijn vastgelopen in de bureaucratie door samen met hun maatwerkoplossingen te bedenken en uit te voeren. Dit onderzoek is dus zowel verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek als aan Het Instituut voor Publieke Waarden.

Dit onderzoek is goedgekeurd door de zogenoemde Ethische Commissie van de Universiteit voor Humanistiek. Een ethische commissie toetst of u als deelnemer juist wordt behandeld, of u de juiste informatie ontvangt en of er goed met uw gegevens wordt omgegaan.

2. Waar gaat het onderzoek over?

Verduurzaming binnen Verenigingen van Eigenaren blijkt een lastige opgave. Het opzetten en uitvoeren van een plan is ingewikkeld en daarom lopen VvE's hierop vast. Ook wonen er vaak verschillende bewoners in een VvE, die allemaal een ander inkomen en andere belangen hebben. Dit zorgt er bijvoorbeeld voor dat het verhogen van de VvE bijdrage voor sommige bewoners als last kan worden ervaren, terwijl dit voor andere bewoners geen probleem vormt. Hoe zorgen we ervoor dat niemand in een VvE ondergesneeuwd raakt? Wanneer zijn de

lasten en kosten van woningverduurzaming eerlijk verdeeld? Denk in dit onderzoek met ons mee en laat je stem horen!

Waarom zou u meedoen?

Ik, Maud Taborsky, luister graag oordeelloos naar u verhaal. Het kan fijn zijn om met iemand te praten die echt naar u luistert. Het maakt niet uit als u nauwelijks kennis over de VvE of over verduurzaming bezit, iedereen is welkom om aan het onderzoek mee te doen.

Het doel van dit onderzoek is om tot nieuwe ideeën over een eerlijke verdeling van de lasten en kosten rondom verduurzaming te komen. Deze ideeën zijn voor meerdere partijen relevant:

- De ideeën uit het onderzoek worden uitgewisseld met u bestuur.
- De ideeën uit het onderzoek worden indien relevant uitgewisseld met andere VvE's. U helpt dus ook direct anderen VvE's aan nieuwe ideeën of inzichten.
- Het onderzoek kan beleidsmakers inspireren om nieuwe ideeën rondom rechtvaardigheid voor Vve verduurzaming te gebruiken in nieuw beleid.

3. Hoe verloopt het onderzoek?

Het onderzoek zal bestaan uit een interview van +- 60 minuten waarin er een aantal vragen worden gesteld. Dit interview zal worden opgenomen zodat de onderzoeker deze later kan terugluisteren. Vervolgens wordt dit interview door de onderzoeker uitgetypt. Na het onderzoek wordt de audio-opname verwijderd.

4. Welke afspraken maken we met u?

We willen graag dat het onderzoek goed verloopt. Daarom maken we de volgende afspraken met u :

- U neemt contact op met de onderzoeker in deze situaties:
 - U wilt niet meer meedoen met het onderzoek.
 - Uw telefoonnummer, adres of e-mailadres verandert.

5. Wanneer stopt het onderzoek?

- a. U wilt zelf stoppen met het onderzoek. Dat mag op ieder moment. Meld dit dan meteen bij de onderzoeker. U hoeft er niet bij te vertellen waarom u stopt.
- b. Het onderzoek stopt om andere redenen
- c. Het onderzoek is afgerond: (eind april 2023)

6. Wat doen we met uw gegevens?

Doet u mee met het onderzoek? Dan geeft u ook toestemming om uw gegevens te verzamelen, gebruiken en bewaren. Dit gaat in het geval van dit onderzoek over antwoorden die u geeft op de gestelde vragen en daarbij horende informatie over u woonsituatie in de VvE.

Hoe beschermen we uw privacy?

Om uw privacy te beschermen geven wij uw naam een code. Als we uw gegevens verwerken, gebruiken we steeds alleen die code. Ook in rapporten en publicaties over het onderzoek kan niemand terughalen dat het over u ging. Namenlijsten worden tijdens het onderzoek op een beveiligde locatie bewaard.

Wie kunnen uw gegevens zien?

In het geval van dit onderzoek kan enkel de masterstudent bij persoonlijke gegevens zoals naam, adres en telefoonnummer. Als u hier toestemming voor geeft heeft ook het instituut voor Publieke Waarden toegang tot deze gegevens.

Hoelang bewaren we uw persoonsgegevens?

We bewaren uw contactgegevens gedurende de uitvoering en publicatie van het onderzoek. Daarna wordt deze vernietigd, tenzij u expliciet toestemming heeft gegeven om bijvoorbeeld uw naam openbaar te maken. Na vernietiging van de contactgegevens kan niet meer achterhaald worden welke onderzoeksgegevens bij welke deelnemer hoorde. Om aan te kunnen tonen dat er daadwerkelijk personen aan het onderzoek hebben deelgenomen worden toestemmingsformulieren digitaal bewaard op een veilige locatie gedurende **maximaal 10** jaar. Deze zijn enkel voor de onderzoeker toegankelijk.

Hergebruik van onderzoeksgegevens

Onderzoeksgegevens zijn niet herleidbaar naar uw persoon en kunnen worden gedeeld met andere onderzoekers voor vervolgonderzoek, dan wel onderzoek in hetzelfde werkveld, met het Instituut voor Publieke Waarden of voor onderwijsdoeleinden.

Wilt u meer weten over uw privacy?

Wilt u meer weten over uw rechten bij de verwerking van persoonsgegevens? Lees dan de [Privacy Verklaring voor onderzoek](#) van de UvH.

Heeft u vragen over uw rechten? Of heeft u een klacht over de verwerking van uw persoonsgegevens? Neem dan contact op met degene die verantwoordelijk is voor de verwerking van uw persoonsgegevens. Voor uw onderzoek is dat: Maud Taborsky

7. Heeft u vragen?

Vragen over het onderzoek kunt u stellen aan Maud Taborsky. Of als u graag wilt laten weten dat u graag meedoet met onderzoek kunt u ook contact met haar opnemen.

Telefoon: +316 13990970 Email: maud.taborsky@gmail.com

8. Hoe geeft u toestemming voor het onderzoek?

U vertelt de onderzoeker of u de informatie begrijpt en of u wel of niet wilt meedoen. Wilt u meedoen? Dan vult u het toestemmingsformulier in dat u bij deze informatiebrief vindt. U en de onderzoeker krijgen allebei een getekende versie van deze toestemmingsverklaring.

Toestemmingsformulier deelnemer

Titel van het onderzoek: Rechtvaardige verdeling woningverduurzaming Vereniging van Eigenaren

Leest u a.u.b. de tekst en vink vervolgens elk hokje aan!

Voor de deelnemer:

- Ik heb de informatiebrief gelezen. Ook kon ik vragen stellen. Mijn vragen zijn goed genoeg beantwoord. Ik had genoeg tijd om te beslissen of ik meedoe.
- Ik weet dat meedoen vrijwillig is. Ook weet ik dat ik op ieder moment kan beslissen om toch niet mee te doen met het onderzoek. Of om ermee te stoppen. Ik hoef dan niet te zeggen waarom ik wil stoppen.
- Ik geef de onderzoekers toestemming om mijn gegevens te verzamelen en te gebruiken. De onderzoekers doen dit alleen om de onderzoeksvraag van dit onderzoek te beantwoorden en om de resultaten met het instituut voor Publieke Waarden te delen.
- Ik begrijp dat de verzamelde onderzoeksgegevens worden hergebruikt voor vervolgonderzoek dan wel onderzoek in hetzelfde werkveld of onderwijs. Deze gegevens zijn niet herleidbaar naar mij.

Ik wil meedoen aan dit onderzoek.

Vink dit hokje enkel aan als u hier toestemming voor geeft:

Ik geef toestemming dat de audio opnames door het Instituut voor Publieke Waarden ook na het onderzoek bewaard mogen worden (anders worden deze na het onderzoek verwijderd). Deze zijn niet naar uw gegevens herleidbaar.

Ik geef toestemming dat de audio-opname over ideeën voor beleidsmakers mag worden gebruikt en verspreidt.

Mijn naam is (deelnemer):

Handtekening:

Datum : __ / __ / __

Voor de onderzoeker

Ik verklaar dat ik deze deelnemer volledig heb geïnformeerd over het genoemde onderzoek.

Als er tijdens het onderzoek informatie bekend wordt die de toestemming van de deelnemer zou kunnen beïnvloeden, dan breng ik hem/haar daarvan tijdig op de hoogte.

Naam onderzoeker:

Handtekening:

Datum: __ / __ / __
